

Toelichtingsdocument conceptexamenprogramma's

FRIESE TAAL EN CULTUUR

Toelichtings- document

Conceptexamenprogramma's
Friese taal en cultuur

September 2024

slo

een doordacht curriculum
dat doen we *samen*

Verantwoording

2024 SLO, Amersfoort

Mits de bron wordt vermeld, is het toegestaan zonder voorafgaande toestemming van de uitgever deze uitgave geheel of gedeeltelijk te kopiëren en/of verspreiden en om afgeleid materiaal te maken dat op deze uitgave is gebaseerd.

Auteur(s)

Nellianne van Schaik met medewerking van Gerrit Hoekstra

Met dank aan

De vakvernieuwingscommissie en de advieskring Friese taal en cultuur

Informatie

SLO

Postbus 502, 3800 AM Amersfoort

Telefoon (033) 4840 840

Internet: www.slo.nl

E-mail: info@slo.nl

AN 3.8055.007

Inhoudsopgave

1. Inleiding	5
1.1 Functie van de examenprogramma's	5
1.2 Uitwerking van de examenprogramma's	7
1.3 Uitwerking van de syllabi	8
1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school	8
2. Inhoudelijke toelichting	9
2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's	9
2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's	11
2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?	11
2.2.2 Historische ontwikkeling	12
2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw	13
2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo	22
2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid	24
2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen	25
2.2.7 Samenhang tussen vakken	27
2.3 Toelichting op concepteindtermen	28
2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen	28
2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen	30
2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden	30
2.3.4 Aandacht voor burgerschap	32
2.3.5 Aandacht voor digitale geletterdheid	33
2.3.6 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit	33
2.3.7 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep	34
2.4 Toelichting op SE-CE-verdeling en wijzen van afsluiting	35
2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhoud en omvang	35
2.4.2 Eerste stap naar gewenst scenario (3-5 jaar)	37
2.4.3 Gewenste scenario (8-10 jaar)	41
2.4.4 Adviezen over passende wijzen van afsluiting	41
3. Proces	43
3.1 Inrichting van de actualisatie	43
3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie	43
3.1.2 Advieskring	43
3.1.3 Leerlingbetrokkenheid	44
3.1.4 Kwaliteitsmonitoring	47
3.1.5 Expertpoule	48
3.1.6 Redactie	49
3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie	49

4.	Conclusies, adviezen en vervolg	54
4.1	Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen	54
4.2	Adviezen n.a.v. vakspecifieke werkopdracht	54
4.3	Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's	55
4.4	Kerdoelen, examenprogramma's en het referentiekader	58
4.5	Fase van beproeven	59
4.5.1	Ontwikkelen van conceptsyllabi	60
4.5.2	Beproeven van de conceptexamenprogramma's	60
4.5.3	Opleveren van handreikingen	61
4.5.4	Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven	61
5.	Referenties	65
	Bijlagen	70
1.	Raamwerk conceptexamenprogramma's	70
1.1	Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-bb en vmbo-kb	70
1.2	Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-gl/tl, havo en vwo - KERNCURRICULUM	71
1.3	Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-gl/tl, havo en vwo - KEUZECURRICULUM	72
2.	Doorlopende leerlijn onderbouw vo – bovenbouw vo	73
2.1	Raamwerk conceptkerndoelen Friese taal en cultuur	73
2.2	Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen	74
3.	Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw	75
3.1	Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo-bb, -b en -gl/tl	76
3.2	Vergelijking conceptexamenprogramma havo en vwo	79
4.	Samenstelling vakvernieuwingscommissie	84
5.	Samenstelling advieskring	85
6.	Geraadpleegde vakexperts	86

1. Inleiding

Examenprogramma's en het Referentiekader Taal en Rekenen gelden als het landelijk curriculum voor de bovenbouw van het voortgezet onderwijs (vo) en het voortgezet speciaal onderwijs (vso).

Het ministerie van OCW gaf SLO in oktober 2021 [opdracht](#) om examenprogramma's te actualiseren voor de vakken Nederlands, moderne vreemde talen, maatschappijleer, wiskunde havo-vwo en de natuurwetenschappelijke vakken. Daarnaast brengt SLO advies uit over de toekomst van het Referentiekader Taal en Rekenen. Zomer 2022 startten de vakvernieuwingscommissies voor bovengenoemde vakken. In januari 2023 startte de actualisatie van de examenprogramma's Fries en klassieke talen, vanwege de verwantschap met Nederlands en moderne vreemde talen. De actualisatie betreft de examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo.

1.1 Functie van de examenprogramma's

In de bovenbouw vo doen leerlingen eindexamen ter afsluiting van hun onderwijs op vmbo, havo of vwo. Leerlingen doen examen in meerdere vakken en programmaonderdelen. Voor elk vak beschrijven examenprogramma's in zogenoemde eindtermen wat er aan het einde van het vo bereikt moet zijn om het vak met succes af te ronden.

Hoewel het een bewuste keuzes was om de eindtermen in 2007 globaal te formuleren, bieden ze leraren, schoolleiders en andere direct betrokken weinig tot geen houvast om onderwijs en toetsing vorm te geven. De beschreven inhouden en globale formulering waren de aanleiding tot de actualisatie van examenprogramma's.

De nieuwe generatie examenprogramma's is concreter geformuleerd. De eindtermen beschrijven doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen bevatten die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal bereikt moeten hebben. In tegenstelling tot de vorige generatie gaat het hierbij om zowel beheersings- als ervaringsdoelen. Examenprogramma's bevatten:

- een karakteristiek die de visie op en de positie van het vak in de bovenbouw vo beschrijft;
- een set van eindtermen bestaande uit doelzin en uitwerking, geordend in (sub)domeinen;

- voor vakken met een centraal en schoolexamen: de verdeling van inhouden over het centraal en het schoolexamen;
- een begrippenlijst met belangrijke vakspecifieke begrippen.

Examenprogramma's gelden als de wettelijke opdracht voor elke school in de bovenbouw vo, vastgesteld door de overheid. Ze dragen bij aan een breed, inclusief en gevarieerd curriculum. Ze geven richting en bieden kaders voor verdere uitwerking naar onderwijs- en toetsprogramma's. De examenprogramma's zijn zodanig opgebouwd en geformuleerd dat leraren, schoolleiders en bestuurders ruimte behouden voor een eigen schoolvisie en zelf accenten kunnen leggen op basis van de leerlingpopulatie of identiteit. Examenprogramma's fungeren daarmee – net als kerndoelen – als instrument voor curriculum- en onderwijsontwikkeling. Ze zijn onderdeel van de eigen kwaliteitszorg voor scholen.

Geactualiseerde examenprogramma's hebben op hoofdlijnen drie kenmerken:

❑ **Een ambitieus curriculum**

Een ambitieus curriculum legt de basis voor rijk onderwijs aan alle leerlingen en vergroot gelijke kansen voor leerlingen. Dat krijgt in de examenprogramma's vorm door de keuze van inhouden, de perspectieven op die inhouden en de formulering ervan. Ook wordt recht gedaan aan de diversiteit in de samenleving. Voor elke schoolsoort en leerweg ligt de lat hoog, zonder verschillen tussen leerlingen uit het oog te verliezen. Afstemming vanuit de onderbouw vo en met vervolgonderwijs is een belangrijk uitgangspunt. Ook de afstemming tussen schoolsoorten en leerwegen wordt meegewogen.

❑ **Een betekenisvol curriculum**

Betekenisvol onderwijs betekent dat het onderwijs een brede opdracht heeft. De examenprogramma's weerspiegelen dat de inhouden gericht zijn op kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming. Geactualiseerde examenprogramma's bestaan uit doelstellingen die kennis, vaardigheden en houdingen beschrijven. Deze zijn zo beschreven dat de samenhang duidelijk zichtbaar is, zodat het onderwijs betekenisvol kan worden aangeboden. Goede beheersing van taal- en reken-/wiskundevaardigheden in alle (relevante) vakken naast Nederlands en wiskunde, zijn een belangrijk uitgangspunt. Loopbaancompetenties worden in ieder examenprogramma met vakinhouden verbonden.

□ **Een afsluitbaar curriculum**

Een goede afstemming tussen curriculum en toetsing is cruciaal. De examenprogramma's doen recht aan de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van zowel schoolexamen (SE) als centraal examen (CE) in de diplomabeslissing. De wijze van afsluiting past bij de visie op en inhouden van de examenprogramma's in de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Voor de gewenste afstemming tussen bedoeling en inhouden van examenprogramma's en centrale examinering, kan onderscheid worden gemaakt tussen de gewenste uitwerking van SE-CE over 8-10 jaar en de eerste stap daar naartoe (3-5 jaar).

1.2 Uitwerking van de examenprogramma's

De huidige examenprogramma's verschillen zeer in hoe de eindtermen zijn geformuleerd en hoeveel het er zijn. De geactualiseerde examenprogramma's zijn qua architectuur, omvang en mate van concreetheid veel meer gelijk.

De examenprogramma's zijn bovendien voor vmbo, havo en vwo gelijktijdig ontwikkeld. Daarmee wordt een soepele overstap tussen schoolsoorten en leerwegen gefaciliteerd. Bij de uitwerking is kritisch bekeken in hoeverre inhouden in alle schoolsoorten en leerwegen passend zijn voor de leerlingen. Ook is bekeken in hoeverre ze aansluiten bij wat nodig is voor verschillende uitstroomrichtingen in het vervolgonderwijs.

Doordat ook de kerndoelen onderbouw vo zijn/worden geactualiseerd, wordt er gewerkt aan een doorlopende leerlijn van de onderbouw vo naar de bovenbouw vo. Daarbij worden zowel de inhouden afgestemd als de wijze van formuleren en de terminologie. Kerndoelen en eindtermen worden dus op dezelfde manier geformuleerd.

Met concretere examenprogramma's per vak per schoolsoort/leerweg wordt de opdracht aan de school scherper geformuleerd. Ook wordt duidelijk omschreven wat iedere leerling aan het einde van de bovenbouw vo moet kennen en kunnen. Dat heeft tot positief gevolg dat de eindtermen die worden getoetst in zowel het centraal als het schoolexamen, beter worden gedefinieerd en afgebakend. Dit biedt leraren meer houvast om onderwijs en toetsing in de bovenbouw te ontwerpen.

De concreetheid van de eindtermen ligt tussen de huidige eindtermen en het Referentiekader Taal en Rekenen in. Ze bevatten een bondige doelzin, vergelijkbaar met een huidige eindterm. Ook bevatten ze een uitwerking die begint met: 'Het gaat hierbij om'. Tegelijkertijd zijn de eindtermen niet te

gedetailleerd geformuleerd. Zo bieden ze nog steeds de ruimte voor hoge(re) ambities en keuzes van scholen.

Door beter te omschrijven wat wordt verwacht, ontstaat een beter beeld van wat binnen een vak 'moet' worden aangeboden, en van de totale onderwijsopdracht. Dat creëert ruimte voor eigen keuzes of verbindingen tussen vakken.

1.3 Uitwerking van de syllabi

Voor vakken met een centraal examen ontwikkelen syllabuscommissies onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE) syllabi. Daarin worden eindtermen die in het centrale examen worden getoetst waar nodig nader gespecificeerd. Net als de huidige examenprogramma's verschillen ook de huidige syllabi zeer in mate van gedetailleerdheid van specificaties. De (te ontwikkelen) geactualiseerde syllabi bouwen voort op de architectuur van de eindtermen. Qua omvang en mate van concreetheid zijn ze dus veel meer gelijk.

1.4 Kwaliteit van onderwijs in de school

Geactualiseerde examenprogramma's en syllabi zijn een belangrijke voorwaarde, maar ze zijn geen garantie op goed onderwijs en valide toetsing. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat in de school en in de klas. Een goede vertaalslag van doelen naar passende onderwijsactiviteiten, didactiek en toetsing is essentieel. De rol van leraren, schoolleiders en andere betrokkenen in de school is hierbij cruciaal. Didactiek, leermiddelen en toetsen zijn instrumenten in handen van leraren die deze met kennis van zaken toepassen in de praktijk. Een sterk curriculum krijgt verdieping door de pedagogische en didactische kwaliteiten van leraren. Zij weten waar hun leerlingen staan, wat zij nodig hebben om de leerdoelen te bereiken en welke aanpak effectief is.

Om leraren en scholen daarin te ondersteunen, zijn – naast examenprogramma's en syllabi – ook adequate handreikingen voor onderwijs- en toetsprogramma nodig. Deze zijn weliswaar niet wettelijk vastgelegd, maar bieden wel het passende concretiseringsniveau voor een vertaling naar en uitwerking van het landelijk curriculum. Niet alleen belangrijk voor leraren en schoolleiders, maar ook voor educatieve uitgeverijen, toetsontwikkelaars en andere onderwijsprofessionals.

2. Inhoudelijke toelichting

In dit hoofdstuk geven we een toelichting op de inhoudelijke keuzes die ten grondslag liggen aan de conceptexamenprogramma's Friese taal en cultuur. De toelichting is opgezet op basis van de onderdelen waaruit een conceptexamenprogramma bestaat: de karakteristiek, het raamwerk, de eindtermen, een verdeling van inhoud over schoolexamen (SE) en centraal examen (CE) voor de vakken met een CE en de begrippenlijst.

2.1 Vakspecifieke uitdagingen actualisatie examenprogramma's

Voor Friese taal en cultuur zijn de belangrijkste uitdagingen beschreven in de startnotitie (Groenendijk & Hoekstra, 2023). Hieronder vatten we de belangrijkste maatschappelijke en curriculaire uitdagingen samen.

Taalsituatie Fryslân

In Fryslân is er sprake van een meertalige situatie, waarin het Fries officieel als tweede landstaal functioneert. Die situatie vraagt om versterking van de positie van het Fries in het onderwijs, want: "*hoewel het aantal leerlingen dat in het Fries wordt opgevoed afneemt, zegt nog steeds een ruime meerderheid van de leerlingen in Fryslân in het po en vo dat zij Friestalig zijn*" (Inspectie van het Onderwijs, 2019, p.30). Bijna alle inwoners van Fryslân geven aan de Friese taal vrij aardig tot heel goed te kunnen verstaan (Provincie Fryslân, 2020). Met name voor de leerwegen vmbo-bb en vmbo-kb is die versterking nodig omdat op dit moment op geen van de scholen in Fryslân leerlingen op deze leerwegen examen afleggen in het vak Friese taal en cultuur. Geactualiseerde examenprogramma's dragen bij aan de versterking van de positie van het Fries.

Functie van het Fries

De geactualiseerde examenprogramma's moeten duidelijker maken wat de *functie van het Fries* is in het curriculum van de bovenbouw. Waartoe leren leerlingen Friese taal en cultuur in de bovenbouw van het vo? De geactualiseerde examenprogramma's moeten vanuit een heldere visie op het vak worden beschreven.

Balans en integratie

Een van de curriculaire uitdagingen is dat er meer *balans tussen en integratie van de domeinen taal en cultuur* moet komen. De nadruk die er momenteel ligt op de vaardigheid lezen, zowel in het (centraal) examen als de onderwijspraktijk, doet geen recht aan de functie van het Fries. Het Fries moet bijvoorbeeld ook volop gesproken worden en er moet aandacht zijn voor taal en

cultuur. Ook moet er in mindere mate en afhankelijk van de schoolsoort, aandacht zijn voor schrijfvaardigheid. In de nieuwe examenprogramma's moet worden gezocht naar balans tussen kennis en vaardigheden.

Meertaligheid

De talige diversiteit in Fryslân biedt kansen om de Friese taal en cultuur aan te bieden vanuit een *meertalig perspectief*. Een definitie van meertaligheid is dat twee- of meertalige personen in het dagelijks leven meer dan één taal goed, begrijpelijk en vloeiend gebruiken in toepasselijke situaties. Het gaat dus niet per se om het beheersen van twee of meer talen op hetzelfde niveau als de thuistaal (Nortier, 2009). Meertalig onderwijs heeft dus betrekking op het onderwijs in de doeltaal zélf en de bewuste inzet ervan als voertaal bij andere vakken en leergebieden. Een sterk vak Friese taal en cultuur vormt daarbij de basis. Daar liggen kansen en uitdagingen om de taalvaardigheid van leerlingen te versterken en hun kennis over taal en cultuur te vergroten zodat ze die kunnen inzetten in diverse contexten, binnen en buiten school.

Ambitieuze maar haalbare doelen

Het leren van het Fries draagt bij aan het functioneren in de meertalige maatschappij en op toekomstige werkplekken in de regio waar Fries gesproken wordt. Om die reden is het van belang om *hoge doelen te stellen* voor alle leerlingen en daarmee ook hoge verwachtingen uit te spreken over het leren van leerlingen. In de startnotitie wordt deze ambitie uitgesproken, maar daarbij aangetekend dat hoge doelen wel haalbare doelen moeten zijn, zeker met het oog op de heterogene groep leerlingen die Fries kiest als vak in de bovenbouw. Die heterogeniteit zit met name in de thuistaalachtergrond van de leerlingen; een deel spreekt van huis uit Fries, voor een ander Nederlandssprekend deel is Fries een 'vreemde taal', weer een ander deel groeit op met nog weer andere thuistalen. Als we op termijn uit kunnen gaan van een *doorlopende leerlijn* vanuit kerndoelen naar de bovenbouw is het mogelijk om hoge doelen te stellen. De geactualiseerde examenprogramma's moeten dus ambitieuze maar haalbare doelen formuleren.

Afstemming tussen talen

Tenslotte is er op dit moment te weinig inhoudelijke samenhang tussen kerndoelen en examenprogramma's Friese taal en cultuur, klassieke talen, moderne vreemde talen en Nederlands.

In paragraaf 2.2 komen we op deze uitdagingen terug en op de vraag in hoeverre de conceptexamenprogramma's deze uitdagingen adresseren.

2.2 Toelichting op conceptexamenprogramma's

De conceptexamenprogramma's beginnen met een karakteristiek waarin de visie op en kenmerken van het vak beschreven staan. De karakteristiek is het fundament onder de inhoud, beschreven in eindtermen die zijn geordend in (sub)domeinen. In dit hoofdstuk lees je de verantwoording van de gemaakte keuzes.

2.2.1 Wat is een karakteristiek en een raamwerk?

Wat is een karakteristiek?

De karakteristiek is een bondige tekst, waarin op hoofdlijnen staat waar het vak over gaat. Op basis van de karakteristiek maakte de vakvernieuwingscommissie inhoudelijke keuzes voor de eindtermen geordend in het raamwerk.

Hoe is een karakteristiek opgebouwd?

De karakteristiek bestaat uit de volgende paragrafen:

- de kenmerken van het schoolvak *Friese taal en cultuur*;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft wat het vak kenmerkt. Ook beschrijft de commissie hoe de drie doeldomeinen (kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming) een plek krijgen binnen het vak.
- wat *Friese taal en cultuur* als schoolvak inhoudt;
De vakvernieuwingscommissie beschrijft wat de positie van het vak in de bovenbouw van het voortgezet onderwijs is. Ook beschrijft de commissie hoe het vak voortbouwt op de onderbouw.
- het schoolvak *Friese taal en cultuur* in de schoolsoorten en leerwegen.

De vakvernieuwingscommissie heeft beschreven wat de belangrijkste overeenkomsten en verschillen van het vak zijn binnen de verschillende schoolsoorten en leerwegen. Ook beschreef de commissie hoe het vak zich verhoudt tot eventuele verwante vakken.

Wat is een raamwerk?

Welke inhoud, moeten een plek krijgen in de examenprogramma's van het schoolvak *Friese taal en cultuur*? En hoe worden die inhoud, precies geordend? Om dat inzichtelijk te maken, ontwikkelde de vakvernieuwingscommissie per schoolsoort en leerweg een raamwerk. Dat geeft schematisch weer hoe de vakinhoud, (kennis, vaardigheden en houdingen) onderverdeeld worden in domeinen en subdomeinen, waaronder eventuele keuzedomeinen.

Waarom worden raamwerken gemaakt?

Het doel van het raamwerk is de inhoud, binnen de examenprogramma's te structureren. De raamwerken zorgen voor consistentie in structuur: binnen het vak zelf, tussen schoolsoorten en tussen verwante vakken. Hierdoor ontstaat

een gezamenlijke architectuur voor de examenprogramma's van alle vakken en schoolsoorten.

Hoe is een raamwerk opgebouwd?

Het raamwerk is een tabel met per schoolsoort en leerweg de inhoud en de vakken die aan bod moeten komen, geordend naar domeinen en subdomeinen.

2.2.2 Historische ontwikkeling

Kort na de invoering van de Mammoetwet in 1968 schreef een interdepartementale commissie over de mogelijkheid Fries als examenvak mogelijk te maken: *"Wij hopen, dat ... zo langzamerhand het besef zal doordringen, dat in de moderne tijd geen enkele cultuurtaal zich zonder onderwijs kan handhaven. Wanneer een overheid enig onderwijs verplicht meent te moeten stellen, zal dat zeker het onderwijs in de moedertaal moeten zijn. Dit is niet alleen nodig voor het voortbestaan van de Friese taal, maar zolang deze taal bestaat, hebben de Friese leerlingen het onderwijs daarin bovenal nodig voor een harmonische ontplooiing van hun persoonlijkheid"* (DBNL, 1969).

Voor zover bekend werd het eerste centraal schriftelijk examen Fries afgenomen in 1976, mogelijk al in 1974. Precieze gegevens over deze vroege periode ontbreken vooralsnog (P. Duijff, persoonlijke communicatie, 2024). Sinds 2011 zijn meer data voorhanden over aantallen kandidaten en uitslagen (*Fries Eindexamens: Cijfers, N-termen en Onvoldoendes*, 2024). In 2024 namen 146 kandidaten deel aan de examens Fries (vmbo gl/tl 63, havo 57 en vwo 26). Tot nu toe zijn er voor de leerwegen vmbo-bb en -kb geen examens Fries afgenomen. Sinds de herziening van de tweede fase en de profielstructuur in 2007 is de officiële naam van het vak Friese Taal en Cultuur geworden (B. Gezelle Meerburg, persoonlijke communicatie, 2024).

In 2021 lanceerde de Provincie Fryslân het Taalplan 2030. De voornaamste ambitie daarin is om het onderwijs in Friese taal en cultuur te versterken, door de kwaliteit ervan te verbeteren en het vakgebied een structurele plek in het curriculum te geven. In het Taalplan is onder andere het voornemen geformuleerd om een doorlopende leerlijn te creëren voor leerlingen en studenten 'fan pjut oant promovendus' (van peuter tot promovendus), dus vanaf de voorschoolse opvang tot en met hbo of wo. Voor het primair onderwijs bestaat sinds 1980 de verplichting Fries in het onderwijs aan te bieden, voor de onderbouw vo geldt dat sinds 1993. In de bovenbouw vo behoort Friese taal en cultuur tot de keuzemogelijkheden in vakkenpakket of studierichting. In principe sluit Taalplan 2030 ontheffing van verplichting uit: alle leerlingen in Fryslân

moeten de mogelijkheid krijgen om onderwijs in het vakgebied te krijgen of te kiezen.

De Provincie Fryslân ondersteunt de ontwikkeling binnen Taalplan 2030 met een aantal stimulerende regelingen ten behoeve van bijvoorbeeld ontwikkeling van lesmateriaal, deskundigheidsbevordering en ondersteuning van leraren Fries en opdrachten aan het lectoraat Meartaligens aan NHL-Stenden in Leeuwarden om de voortgang van het proces binnen Taalplan 2030 te monitoren (Varkevisser & Walsweer, 2018, 2023).

Tot nu toe volgen er in de beroepsgerichte leerwegen van het vmbo (vmbo-bb en vmbo-kb) geen leerlingen het vak Fries, terwijl de wens wel leeft om leerlingen ook in die leerwegen van het vmbo een doorgaande leerlijn Fries aan te bieden. Wel worden er momenteel op een aantal scholen met die leerwegen initiatieven genomen om dit op termijn te realiseren. De Provincie Fryslân onderzoekt de mogelijkheid voor vmbo-bb- en -kb-leerlingen om de keuze voor het vak Friese taal en cultuur te vergemakkelijken en om de uitkomst van die verkenning te bespreken met het ministerie van OCW. Vanuit het mbo klinkt ook het geluid om de positie van het vak Friese taal en cultuur als examenvak in vmbo-bb en vmbo-kb te versterken in verband met de doorstroming, zo bleek tijdens een bijeenkomst van vertegenwoordigers uit het mbo met de vakvernieuwingscommissie (14 februari 2024). Daarbij speelt het belang van de Friese taal voor werken in Fryslân een belangrijke rol. Het merendeel van de mbo-studenten blijft nu hun opleiding in Fryslân en vindt werk in sectoren als zorg, landbouw en onderwijs. Dit is de basis van het project 'Wy binne mbû', een samenwerking tussen Firda, Aeres en Afûk en gesteund vanuit Taalplan 2030 (Koster et al., 2023).

2.2.3 Keuzes in inhoud en opbouw

In deze paragraaf geven we een toelichting op de gemaakte keuzes met betrekking tot de inhoud en de opbouw van de examenprogramma's. Die inhoudelijke verantwoording is tegelijk een reactie op de eerder gestelde curriculaire en maatschappelijke uitdagingen, zoals verwoord in de startnotitie.

Functie van het Fries

In de karakteristiek verwoorden we hoe het vak Friese taal en cultuur leerlingen opleidt tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers. We doen dat door leerlingen een sterke taalbasis te bieden en kennis bij te brengen over taal en cultuur. Een sterke taalbasis is van belang om de Friese taal te behouden en het gebruik ervan te bevorderen. Taaloverdracht is binnen het UNESCO-model voor taalvitaliteit de eerste en belangrijkste pijler (Drude, 2003; Provincie Fryslân, 2024). Taaloverdracht gebeurt in eerste instantie thuis, maar door in te

zetten op een rijke Friese taalomgeving op school, wordt ook in het onderwijs de taalontwikkeling bevorderd en taalverlies tegengegaan. Het Fries wordt daarnaast onderwezen in een context die past bij de uitstroommogelijkheden van de leerlingen. Zo heeft het Fries met name voor vmbo-leerlingen een sterk maatschappelijke functie, maar is er op het havo en nog meer op het vwo naast die maatschappelijke functie ook aandacht voor de (meer) academische functie van het Fries. Door leerlingen uit te dagen authentieke taaltaken uit te voeren in diverse contexten, worden ze gestimuleerd het Fries te gebruiken; op school, thuis en in de samenleving. Door de functie van het vak Friese taal en cultuur te benadrukken in de conceptexamenprogramma's, bereiden we leerlingen ook voor op vervolgopleidingen of beroepscontexten zoals zorg, onderwijs, journalistiek of overheid, waarin het Fries een rol kan spelen.

Raamwerk Friese taal en cultuur

Vanuit onze visie op het vak – opleiden tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers – volgen logischerwijs drie domeinen: taal leren en gebruiken, taalbewustzijn en cultuurbewustzijn. Daarmee sluiten we ook aan op de domeinindeling van de conceptexamenprogramma's Nederlands en de moderne vreemde talen. Bij Friese taal en cultuur kunnen leerlingen op vmbo-gl/tl, havo en vwo daarnaast ook een keuzedomein kiezen. Het raamwerk ziet er als volgt uit (zie ook bijlage 1):

Domeinindeling	Titel (sub)domein
Kerncurriculum	
Domein A	Taal leren en gebruiken
Subdomein A1	Receptieve taalvaardigheid
Subdomein A2	Productieve taalvaardigheid
Subdomein A3	Interactie
Domein B	Taalbewustzijn
Subdomein B1	Taal als fenomeen
Subdomein B2	Taal en individu
Domein C	Cultuurbewustzijn
Subdomein C1	Fries erfgoed
Subdomein C2	Cultuurbeleving
Keuzedomeinen	
Keuzedomein D	Schrijfverdieping
Keuzedomein E	Taalonderzoek
Keuzedomein F	Cultuuronderzoek

Domein A – Communicatie

Domein A bevat drie subdomeinen. Het eerste subdomein, receptieve taalvaardigheid, focust op de taalvaardigheden lezen, luisteren en kijken. Het gaat daarbij om het begrijpen van een diversiteit aan geschreven, gesproken en multimediale teksten, in verschillende genres. Om teksten te begrijpen hebben leerlingen zicht nodig op de context waarin teksten bestaan, de nagestreefde communicatiedoelen en de vorm waarin teksten verschijnen (genres). Ze maken daarbij gebruik van kennis van de wereld, kennis over taal en kennis over cultuur. Op basis hiervan vormen zij een samenhangende, betekenisvolle mentale representatie van de informatie in de tekst (Broek van den, 2009; Kintsch & van Dijk, 1978). Leerlingen vergelijken vervolgens ook teksten met elkaar om de bruikbaarheid en betrouwbaarheid van teksten te kunnen beoordelen.

In subdomein B gaat het om de productieve vaardigheden spreken en schrijven. Leerlingen spreken en schrijven Fries in diverse situaties en stemmen daarbij af op doel, publiek en context. Ze maken daarbij gebruik van kennis over taal en teksten en benutten, indien nodig, digitale middelen om tot tekstproductie te komen of die te verbeteren. Tenslotte experimenteren leerlingen in subdomein B met taal: ze verwoorden gedachten, ideeën en gevoelens. Ook verkennen ze hoe ze gesproken en geschreven taal op creatieve wijze kunnen inzetten en verbeelden om persoonlijke doelen te bereiken.

In subdomein C, interactie, gaat het om het voeren van gesprekken om informatie te verkrijgen, en het uitwisselen van meningen in schoolse en maatschappelijke contexten met verschillende communicatieve doelen. Leerlingen leren om de interactie constructief te laten verlopen en hun doelen te bereiken, door af te stemmen op de kennis en het perspectief van gesprekspartners en door eigen communicatie, verbaal en non-verbaal, op anderen af te stemmen.

Domein A bevat overwegend beheersingsdoelen. Het is van groot belang dat leerlingen het onderwijs voldoende geletterd verlaten. Een goede beheersing van het Fries draagt daaraan bij. Om die reden zijn de eindtermen geformuleerd als beheersingsdoelen: ze geven aan wat leerlingen aan het einde van de bovenbouw moeten beheersen.

De eindterm over creatief taalgebruik is daarentegen niet gericht op beheersing, maar op ervaren. Leerlingen kunnen deze ervaringen toepassen bij het schrijven en mondeling presenteren van teksten in diverse genres.

Domein B – Taalbewustzijn

In domein B verwerven leerlingen inzicht in hoe taal in elkaar zit en hoe taal werkt. Zo ontwikkelen ze hun taalbewustzijn. Domein B bevat twee subdomeinen waarbij het eerste subdomein gericht is op taal als fenomeen. Leerlingen doen in subdomein B1 kennis op over het systeem van de taal en over de positie van de Friese taal als tweede rijkstaal en minderheidstaal. Kennis over de taal en de positie van de taal draagt bij aan taalbewustzijn: leerlingen doen kennis op over verschillende aspecten van de positie van het Fries, juridisch, politiek en in de samenleving. Leerlingen leren over het systeem van de taal met het oog op het versterken van hun eigen communicatie in het Fries. In subdomein B1 zijn beheersingsdoelen geformuleerd.

Het tweede subdomein, taal en individu, is gericht op ervaringen opdoen met de Friese taal. Leerlingen leren en ervaren wat taalverandering inhoudt en hoe talen en taalvariëteiten gebruikt worden in verschillende contexten. Door taalkeuzes te analyseren en uit te leggen leren ze eigen en andermans taalkeuzes te waarderen en daarop te reflecteren. Leerlingen krijgen inzicht in wat effecten zijn van taalkeuzes in specifieke contexten. Daarnaast leert de leerling zijn eigen taal en die van anderen beter te begrijpen en waarderen, en zich daartoe te verhouden. Zo begrijpt de leerling hoe taal bijdraagt aan de eigen plek in de wereld.

In domein B2 is ook het ervaringsdoel oriëntatie op studie en beroep opgenomen. Leerlingen doen ervaringen op met sectoren, beroepen en vervolgoopleidingen waarin kennis en vaardigheden van het schoolvak Friese taal en cultuur relevant zijn. Zo verkennen ze de plaats en functie van de Friese taal en cultuur in de samenleving.

Domein C – Cultuurbewustzijn

Domein C beschrijft hoe leerlingen in aanraking komen met allerlei verschillende culturele en literaire uitingsvormen. Zo krijgt elke leerling de kans om zich te verdiepen in de Friese cultuur en leeservaringen op te doen via Friese (jeugd)literatuur. Ook domein C bevat twee subdomeinen. Het eerste subdomein, Fries erfgoed, biedt leerlingen inzichten in het Fries erfgoed. Leerlingen doen kennis op over de Friese geschiedenis en diverse verschijningsvormen van Fries materieel en immaterieel erfgoed. Daarnaast wordt ook in een aparte eindterm ingezoomd op de interpretatie en waarde van Friese literatuur in heden en verleden. Deze eindterm is alleen geformuleerd voor havo- en vwo-leerlingen en biedt een verdiepingsslag naast de ervaringsdoelen van domein C2.

In subdomein C2, cultuurbeleving, staan ervaringen met cultuur en literatuur centraal. Leerlingen reflecteren op Friese cultuuruitingen door ze te bezoeken, eraan deel te nemen en erover te spreken en te schrijven. Ook lezen ze Friese (jeugd)literatuur en fictie met het oog op hun literaire ontwikkeling. Ze verplaatsen zich in de belevingswereld van (fictieve) personages en vergroten hun kennis van de wereld. Ze evalueren gelezen werken en beargumenteren hun persoonlijke, literaire voorkeuren.

Keuzedomeinen

Naast een breed aanbod in de domeinen A, B en C voor alle leerlingen, kiest de commissie voor opname van keuzedomeinen in de geactualiseerde examenprogramma's vmbo-gl/tl, havo en vwo. Voor vmbo-bb en -kb is de ontwerpruimte dermate beperkt dat het aanbieden en beheersen van de kern al voldoende uitdaging biedt. Was het vak voor vmbo-bb en -kb groter geweest, dan hadden ook daar de keuzedomeinen kunnen worden ingevoerd. Maar voor nu is ingezet op een uitvoerbaar kerncurriculum voor deze leerwegen.

De commissie heeft zeventig bovenbouwleerlingen Fries (vmbo-gl/tl, havo en vwo) geënquêteerd over hun ervaringen met het vak en het belang dat zij daaraan hechten. Na die bevraging hebben commissieleden daarover nagesprekken met hen gevoerd. Daaruit blijkt onder andere dat zij zowel de taal (55 procent) als de cultuur (45 procent) terug willen zien in de examenprogramma's Friese taal en cultuur. Leerlingen in Fryslân leven immers midden in die Friese taal en cultuur; het maakt deel uit van hun dagelijks bestaan. Ze zijn geïnteresseerd in onderwerpen die gerelateerd zijn aan de Friese taal, cultuur en literatuur en tijdens de gesprekken bleek dat leerlingen daarbij zelf allerlei voorbeelden weten te bedenken. Daarnaast noemde een deel (30 procent) ook uitdrukkelijk meer kennis van de Friese geschiedenis te willen opdoen.

Voor een groot deel komt de commissie deze leerlingen tegemoet in de invulling van de domeinen B en C in het conceptexamenprogramma. Ruim 65 procent van de leerlingen geeft aan dat zij binnen het examenprogramma de gelegenheid willen krijgen om zelf keuzes te maken: *"Dan kies je dingen die je zelf leuk, interessant, uitdagend vindt."*

Uit de gesprekken bleek dat een deel van de leerlingen ook graag extra mogelijkheden zou zien om de schrijfvaardigheid te verbeteren. De Friese taal wordt in de praktijk vaak gesproken en weinig op schrift beoefend. Een deel van de leerlingen zou juist het geschreven Fries beter onder de knie willen krijgen. Met het oog op bepaalde beroepscontexten, bijvoorbeeld in de journalistiek en het onderwijs, kan goed Fries schrijven een meerwaarde hebben. Naast een

verdieping van kennis van de Friese taal (keuzedomein E Taalonderzoek) en kennis van de Friese cultuur (keuzedomein F Cultuuronderzoek) stelt de commissie dan ook een keuzedomein rondom schrijfvaardigheid voor: keuzedomein D Schrijfverdieping.

Met het aanbieden van keuzedomeinen doet de commissie ook recht aan de diverse instroom van leerlingen bij het vak Friese taal en cultuur. Door het keuzeaanbod kan een thuistaalspreker bijvoorbeeld kiezen zijn bestaande schriftelijke vaardigheden in het Fries te verbeteren, terwijl een niet-thuistaalspreker zich in een Fries cultureel verschijnsel kan verdiepen.

De commissie meent, mede op grond van deze input van Friese leerlingen, dat keuzedomeinen een plek verdienen in het conceptexamenprogramma voor vmbo-gl/tl, havo en vwo. Daarbij geldt dat deze duidelijk gerelateerd dienen te zijn aan de kerndomeinen van het conceptexamenprogramma; ze dienen als mogelijkheid tot verbreding en verdieping van kennis en vaardigheden en bouwen daarop voort. In die zin sluiten de keuzedomeinen enerzijds aan bij de keuzemogelijkheid uit het examenprogramma van 2007, anderzijds verschillen ze door de beoogde samenhang tussen kern- en keuzedomeinen. De manier waarop keuzedomeinen vorm krijgen binnen een onderwijsprogramma staat leraren vrij. Het is mogelijk om aparte modules te creëren met daaraan toegewezen lestijd, maar ook om de keuzedomeinen over de leerjaren te verspreiden. Keuzedomeinen mogen aansluiten op lesstof die binnen het kerncurriculum zijn bestudeerd. De verdieping en/of verbreding is dan vooral gelegen in de type taak en de mate van zelfstandigheid.

Meertaligheid

In het bestuursakkoord tussen de overheid en de provincie Fryslân werd de ambitie vastgelegd dat in 2030 Fryslân 'een meertalige provincie [is] waar het vak Fries in het curriculum, maar ook als omgangs- en instructietaal in het onderwijs vanzelfsprekend is' (Rijksoverheid, 2018, p.13).

Meertaligheid is een belangrijke waarde in de Friese cultuur en gemeenschap en draagt bij aan collectieve ontwikkeling (DINGtiid, 2016). Het benutten van meertaligheid in het onderwijs biedt een kans om leerprestaties te optimaliseren (Duarte en Günther, 2018). Leerlingen die thuis naast het Nederlands een of meerdere andere thuistalen spreken, hebben echter een grotere kans om slechter te presteren op school. Leraren zien vaak niet in dat de thuistalen van leerlingen juist voor het leren kunnen worden ingezet en voelen zich handelingsonbekwaam (Duarte, 2022). Meertaligheid biedt echter juist kansen voor de cognitieve ontwikkeling, het verwerven van nieuwe talen en kennis van de wereld (Ağırdağ et al., 2021b). In feite is elk kind meertalig (Van Beuningen & Polišká, 2023) en in Fryslân geldt dat elk kind opgroeit in een omgeving

met twee officiële landstalen. De huidige examenprogramma's Friese taal en cultuur zijn nog te weinig vanuit deze inzichten vormgegeven en bieden geen expliciete plaats aan meertaligheid. Met name in domein B wordt in de conceptexamenprogramma's expliciet aandacht geschonken aan taalverandering en taalvariatie, aan de taalkeuzes die leerlingen maken in een meertalige omgeving en hoe ze op die keuzes reflecteren. Leerlingen leren eigen en andermans taalkeuzes waarderen in relatie tot het Fries.

Ook ruimte voor cultuur en literatuur in de examenprogramma's kan het waarderen van meertaligheid stimuleren (Ağırdağ, 2020). Leerlingen komen in aanraking met Friese literatuur en diverse cultuuruitingen uit heden en verleden. Ze leren uitdrukking te geven aan opgedane inzichten over zichzelf en anderen en maken kennis met verschillende perspectieven als ze lezen, luisteren en kijken.

Ambitieuze en haalbare doelen

In de startnotitie werd beschreven dat Fries leren bijdraagt aan het functioneren in de meertalige maatschappij en op toekomstige werkplekken in de regio waar Fries wordt gesproken. Om die reden is het van belang om hoge doelen te stellen voor alle leerlingen en daarmee ook hoge verwachtingen uit te spreken over het leren van leerlingen. In 2021 is met Taalplan Frysk 2030 een begin gemaakt met het verbeteren van de positie van het Fries in alle onderwijssectoren in Fryslân. De doelstelling van Taalplan Frysk 2030 is dat in 2030 alle scholen in het primair onderwijs en de onderbouw van het voortgezet onderwijs het Fries aanbieden conform de wettelijk vastgelegde kerndoelen Friese taal en cultuur. Een sterker aanbod en betere aansluiting zouden uiteindelijk tot een toename moeten leiden van het aantal leerlingen dat het Fries als examenvak kiest. Via Taalplan Frysk 2030 worden scholen in het voortgezet onderwijs die het Fries nog niet aanbieden als examenvak, gestimuleerd en ondersteund om het wel te aan te bieden (Provincie Fryslân, 2024b).

Nu de conceptkerndoelen in de fase van beproeven verkeren en binnen afzienbare tijd worden geïmplementeerd in het po en de onderbouw vo, is een eerste stap gezet naar de uitvoering van ambitieuze doelen. Naar verwachting zal een gegarandeerd kerndoelenaanbod op alle Friese scholen leiden tot een hoger vaardigheidsniveau van het Fries en een soepele doorstroom naar de examenprogramma's.

Samenhang binnen domeinen en tussen inhouden

De vakvernieuwingscommissie wil met de conceptexamenprogramma's de verkaveling van het vak tegengaan en de integratie tussen inhouden bevorderen. De kennis en vaardigheden moeten niet alleen meer in balans worden onderwezen, maar ook meer samenhangen met inhouden over taal en cultuur. Idealiter doen leerlingen kennis op over taalvaardigheden en beoefenen ze die (domein A), maar ontwikkelen ze ook hun kennis over taal en cultuur (domein B en C), waarbij dwarsverbanden tussen de domeinen bestaan en volop worden gezocht.

Onder andere door de huidige praktijk van het centraal examen ligt de nadruk sterk op leesvaardigheid. De Friese taal wordt in de praktijk echter veel gesproken en beluisterd. Om de taal goed te leren en te gebruiken (domein A) is het van belang dat leerlingen niet alleen lezen, maar ook veel auditieve en audiovisuele bronnen beluisteren en bekijken en in diverse contexten Fries spreken. Leerlingen moeten bij het vak Friese taal en cultuur ook Fries leren schrijven.

Het is een logische keuze om de taalvaardigheden sterker te laten samenhangen. Door bijvoorbeeld lezen en schrijven in samenhang aan te bieden, versterken de vaardigheden elkaar (Graham, 2020). Lezers en schrijvers putten uit dezelfde bron, bijvoorbeeld als het gaat om procedurele kennis over teksten (Shanahan, 2016). De niveauverschillen op het gebied van schrijfvaardigheid zijn echter groot. Schrijven wordt niet op alle scholen onderwezen, maar alleen op scholen met een A-profiel (Inspectie van het Onderwijs, 2019). Scholen met een A-profiel bieden een volledig Fries taalaanbod dat voldoet aan de wettelijke kerndoelen. Niet alle leerlingen vinden schrijfvaardigheid in het Fries even belangrijk omdat ze vaker Nederlands moeten schrijven. Bovendien circuleert onder leerlingen vaak 'anders' geschreven Fries dan de geschreven variant die ze op school moeten leren. "*Wij hebben ons eigen Fries*", zeggen ze bijvoorbeeld als ze communiceren via digitale middelen in het Fries (Coret et al., 2023).

In de conceptexamenprogramma's is expliciet ruimte gemaakt voor schrijfvaardigheid; zowel voor schriftelijk taalgebruik afgestemd op doel, publiek en context als op creatief taalgebruik. De eindterm over creatief taalgebruik beperkt zich niet tot de schrijfvaardigheid, maar creatief schrijven maakt daar wel deel van uit. Creatief schrijven is positief voor onder andere de waardering van literaire teksten en de schrijfsnelheid van leerlingen (Janssen et al., 2006; Ten Peze et al., 2021). In het curriculum komt zo ook ruimte voor de expressieve functie van taal.

Samenhang literaire – zakelijke teksten bij lezen en schrijven

De commissie laat de strikte scheiding tussen literaire en zakelijke teksten, zoals in de huidige examenprogramma's, in de voorgestelde conceptexamenprogramma's los. Daarom wordt in domein A steeds gesproken over zakelijke én literaire teksten en gebruiken leerlingen kennis over zakelijke en literaire teksten bij het lezen en beluisteren van teksten in allerlei genres. Ook passen ze kennis over zakelijke en literaire teksten toe bij de productieve taalvaardigheid schrijven. Het lezen van literatuur en het schrijven van literaire teksten kan de vaardigheid in diep lezen bevorderen. In zakelijke teksten worden immers ook, met mate, literaire middelen ingezet en juist het lezen van literatuur kan de vaardigheid in diep lezen bevorderen (Rooijackers, 2023; Stichting Lezen, 2023).

Taal leren en gebruiken door te spreken

In de conceptexamenprogramma's bevat domein A het subdomein interactie. Leerlingen leren gesprekken voeren in de Friese taal om informatie te verkrijgen en meningen uit te wisselen. Mondelinge taalvaardigheid is bij het leren van (vreemde) talen van belang, maar krijgt vaak beperkt aandacht in het curriculum. Dat is niet terecht, want mondelinge taalvaardigheid vormt niet alleen de basis voor interactie, maar ook voor schoolsucces (Scheltinga, 2022). In de eindterm over gesprekken voeren leren leerlingen afstemmen op gesprekspartners, naar elkaar luisteren en constructief reageren en passen ze gespreksconventies toe. Door in verschillende contexten en met verschillende doelen persoonlijke en feitelijke informatie uit te wisselen, leren leerlingen hoe ze zich op passende wijze kunnen uiten. De eindterm rondom creatief taalgebruik draagt daar ook aan bij: leerlingen leren zowel mondeling als schriftelijk hoe ze ideeën, gedachten, ervaringen en gevoelens kunnen verwoorden en daarmee kunnen experimenteren. Bovendien is interactie inzetbaar bij het aanleren van andere kennis en vaardigheden in alle domeinen. Gespreksvaardigheid speelt namelijk een belangrijke rol bij het overbrengen van en denken over nieuwe kennis en informatie. Het voeren van gesprekken kan niet los worden gezien van de cognitieve ontwikkeling van leerlingen (Mercer, 2008).

Het schoolvak Fries: taal en cultuur in balans

Het schoolvak Friese taal en cultuur wordt in de huidige examenprogramma's hoofdzakelijk ingekleurd door de taalvaardigheden. Op het vmbo is dat nog sterker het geval dan op havo en vwo. De Friese taal beter leren gebruiken is echter niet het enige doel van het vak. Leerlingen die Fries volgen op school willen ook meer leren over de Friese cultuur. De commissie heeft er om die reden voor gezorgd dat de vaardigheden (domein A) meer dan voorheen gevoed worden door inhouden vanuit de domeinen B en C. In de

conceptexamenprogramma's is zichtbaar meer ruimte gemaakt voor kennis over en ervaringen met taal en cultuur. Ook bij Nederlands en de moderne vreemde talen wordt gepleit voor geïntegreerd taalonderwijs waarin taaldomeinen en cultuur niet los van elkaar worden onderwezen maar in samenhang, in functionele taken en rijke contexten (Herder et al., 2021; Fasoglio & Tammenga, 2021).

Taalbewustzijn (domein B) bevordert de communicatieve vaardigheden (domein A) van leerlingen. Leerlingen zouden kennis van taal en reflectie op taal moeten kunnen inzetten bij het communiceren, binnen een taal en over de verschillende talen die ze leren heen (Fasoglio & Tammenga, 2021). In de conceptexamenprogramma's is meer ruimte voor kennis over taal en taalgebruik. Leerlingen doen inzichten op over de Friese taal als fenomeen en worden zich bewust van de positie van de Friese taal in de meertalige samenleving (zie toelichting onder *Meertaligheid*). Taal is ook belangrijk als het gaat om het identificeren met de samenleving waarin iemand opgroeit en met hoe iemand zichzelf presenteert en gezien wordt in de buitenwereld (Duarte, 2022). Om die reden leren leerlingen reflecteren op eigen taalkeuzes en die van anderen binnen de meertalige situatie in Fryslân.

Bij Cultuurbewustzijn (domein C) ontwikkelen leerlingen zich door kennis op te doen over Fries erfgoed en door ervaringen op te doen met cultuuruitingen, waaronder het lezen van Friestalige (jeugd)literatuur. Cultuurbewustzijn omvat bewuste aandacht voor gedrag, verwachtingen, perspectieven en waarden van (leden van) culturen en samenlevingen (Dasli, 2011). Taal en cultuur zijn met elkaar verbonden en juist aandacht voor cultuur kan motiverend werken in het onderwijs. Taal en cultuur maken samen deel uit van het taalonderwijs; leerlingen krijgen zo inzicht in de koppeling tussen talige uitingen en hun culturele context (Meesterschapsteam Moderne Vreemde Talen, 2022). Leerlingen doen ook ervaringen op met Friestalige (jeugd)literatuur en vergroten daarmee hun taalvaardigheid en ontwikkelen hun literaire competentie (Witte, 2008).

2.2.4 Doorlopende leerlijn onderbouw-bovenbouw vo

Sinds het schooljaar 2013-2014 heeft de Provincie Fryslân de bevoegdheid om de kerndoelen voor po en onderbouw vo vast te stellen. Er zijn momenteel geen kerndoelen voor het (v)so. Provincie en Rijk hebben de ambitie uitgesproken om de komende beleidsperiode te onderzoeken welke kerndoelen Friese taal en cultuur voor de (v)so scholen kunnen worden vastgesteld (Cedin, 2024b). De provincie is daarmee opdrachtgever voor de actualisatie van de kerndoelen die op dit moment wordt uitgevoerd onder leiding van Cedin en in de fase van beproeven verkeert. Net als bij andere vakken in de bovenbouw vo is het

ministerie van OCW opdrachtgever voor de actualisatie van de examenprogramma's Friese taal en cultuur. In nauwe samenwerking met het veld is samenhang tussen de beide actualisatieprocessen tot stand gekomen, zodat gewerkt wordt aan een doorlopende leerlijn en een verbeterde aansluiting ter versterking van de positie van het vak. Wat betreft dat laatste: voor leerlingen zal op termijn de zichtbaarheid van het vak in het totale curriculum worden vergroot en daarmee mogelijk de keuzemotivatie.

In de eerste plaats is afstemming tussen beide actualisatietrajecten geborgd door deels dezelfde leraren te betrekken in beide actualisatieprocessen. Daarnaast was de regievoerder van het kerndoelenproces als lid van de advieskring ook betrokken bij de actualisatie van de examenprogramma's. Bij de ontwikkeling van de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur speelt SLO een belangrijke rol als ondersteunend instituut, vooral om de samenhang met andere actualisatietrajecten van kerndoelen te borgen. Qua werkwijze zijn er veel overeenkomsten in beide processen en zijn de werkopdrachten die aan de actualisatieprocessen van de kerndoelen en examenprogramma's ten grondslag liggen in overeenstemming met elkaar als het gaat om opbouw van de doelen en de uitwerking daarvan.

In de tweede plaats hebben beide actualisaties zich mede laten leiden door Taalplan 2030 (Provinsje Fryslân, 2018), een samenwerking tussen de provincie Fryslân en vele partners. Hierin staat de ambitie om te komen tot een consistente doorlopende leerlijn Fries vanaf voorschoolse opvang tot universiteit ('Fan pjut oant promovendus'). Zo'n doorlopende leerlijn moet het niveau van taalbeheersing van het Fries verhogen en de toegankelijkheid tot het onderwijs in Friese taal en cultuur verbeteren.

Hieruit volgt dat de scholen in het Friese taalgebied in 2030 geacht worden de kerndoelen Friese taal en cultuur in po en onderbouw vo aan te bieden. Via Taalplan 2030 wordt gewerkt aan de uitvoering van dit beleid. Ook het uitbreiden van de examenmogelijkheden Friese taal en cultuur is een ambitie uit Taalplan 2030. Het streven is dat in 2030 alle scholen in Fryslân Friese taal en cultuur in de bovenbouw aanbieden als examenvak. In de taalnota Fansels Frysk (Provincie Fryslân, 2024b) staat als beoogd resultaat voor de beleidsperiode 2024-2028 een verdubbeling van het aantal vestigingen van Friese vo-scholen waar Friese taal en cultuur wordt aangeboden als examenvak. Dat zijn er in 2024 tien; in 2028 zouden dat er twintig moeten zijn.

De actualisatie van de huidige examenprogramma's vormt een belangrijke stap in de verwezenlijking van deze plannen. In aansluiting op de kerndoelen kan een doorgaande leerlijn Friese taal en cultuur worden aangeboden voor alle

leerlingen van de start op de basisschool tot in de examenjaren. Hiermee voorzien de examenprogramma's, naast de kerndoelen, in een maatschappelijke behoefte, namelijk bijdragen aan de versterking van de positie van het Fries als tweede landstaal in het onderwijs en in de Friese samenleving.

In de startnotitie Friese Taal en Cultuur (Groenendijk & Hoekstra, april 2023) wordt als curriculaire uitdaging genoemd: het slechten van de grote verschillen van taalvaardigheden Fries tussen thuistaalsprekers en anderstaligen aan het begin van de bovenbouw. Een doorlopende leerlijn zoals eerder beschreven zou die verschillen moeten verkleinen. Mede door dat inzicht zijn de raamwerken van de conceptkerndoelen po en onderbouw vo en conceptexamenprogramma's bovenbouw vo op elkaar afgestemd. Vanuit die ambitie is het mogelijk om alle Friese leerlingen een doorgaande leerlijn aan te bieden. Dat neemt niet weg dat tussen ideaal en werkelijkheid stappen moeten worden gezet. Voor een uitvoerbaar curriculum binnen de gegeven ontwerpruimte heeft de vakvernieuwingscommissie keuzes gemaakt per schoolsoort en leerweg, en heeft daarbij gekeken naar relevantie en uitvoerbaarheid voor de verschillende doelgroepen. Waar mogelijk wordt voortgebouwd op eerder aangeleerde kennis, vaardigheden en houdingen, zodat een doorlopende leerlijn in het onderwijs tot stand kan komen.

Voor de leerwegen van het vmbo (met name voor de leerwegen vmbo-bb en -kb) betekent dit dat er minder eindtermen worden aangeboden en in de domeinen B en C het accent sterker ligt op ervaring dan op beheersing. De komende jaren zal in een doorlopende leerlijn gebouwd worden aan een rijk curriculum Friese taal en cultuur. De implementatie daarvan zal zorg, aandacht en tijd kosten.

2.2.5 Kern van het vak en uitvoerbaarheid

De vakvernieuwingscommissie heeft zich geregeld afgevraagd of leraren de voorgestelde conceptexamenprogramma's kunnen uitvoeren binnen de beschikbare tijd. De beoordeling van de uitvoerbaarheid werd bemoeilijkt door het kleine aantal scholen waar daadwerkelijk het vak Friese taal en cultuur wordt afgenomen. In 2024 waren dat in totaal 10 van de circa 70 locaties voor voortgezet onderwijs in Fryslân (P. Duyff, persoonlijke communicatie, 2024).

Uit een verkenning onder negen leraren Fries (Hoekstra, persoonlijke communicatie, 2017) bleek dat de toegewezen gemiddelde lestijd voor examenleerlingen varieerde van een les van 40 minuten tot drie lessen van 50 minuten per week. Voor de uitvoerbaarheid van de huidige examenprogramma's betekent dat met name bij weinig lestijd veel zelfstandige werktijd voor de betreffende leerlingen. Wel zijn bovenbouwklassen Fries over het algemeen

klein, wat de beperkte lestijd enigszins compenseert. Tegelijk noemen leraren het ingewikkeld dat groepen vaak gecombineerd worden: leerlingen uit verschillende schoolsoorten (met name havo en vwo) krijgen dan gezamenlijk les. In een enkel geval ging het ook om een combinatie uit verschillende jaarlagen van dezelfde schoolsoort (4 havo en 5 havo in een groep).

Naast de vakvernieuwingscommissie is ook de advieskring gevraagd om een inschatting te maken van de uitvoerbaarheid van de voorgestelde examenprogramma's. In beide groepen waren de reacties positief: de programma's bieden veel mogelijkheden tot verbindingen tussen de eindtermen. Mede daardoor zou de uitvoering van het programma mogelijk moeten zijn. Ook aan enkele leraren Fries buiten de vakvernieuwingscommissie is deze vraag voorgelegd. Ook zij geven aan dat de conceptexamenprogramma's uitvoerbaar lijken te zijn. Wel werden daar een aantal vragen bij gesteld:

- In welke mate kunnen we rekenen op kennis en/of vaardigheden vanuit andere vakken?
- Wat is er beschikbaar aan toegankelijk, gemakkelijk in te zetten lesmateriaal?
- In hoeverre is er een vorm van scholing/deskundigheidsbevordering nodig voor de implementatie van het nieuwe programma?
- In hoeverre kan erop worden gerekend dat de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur op niveau worden aangeboden op alle scholen, zodat doorstroom naar de examenprogramma's kan worden gerealiseerd?

De vragen van de leraren zijn relevant, maar gaan in veel gevallen over de fase van beproeven en de implementatie.

Een extra punt van aandacht is het aanbod van keuzedomeinen. Hoewel de vakvernieuwingscommissie een voorstel doet voor het aandeel van een keuzedomein in het totale conceptexamenprogramma, moet ervaring worden opgedaan om nader te bepalen hoeveel tijd nodig is om voldoende ruimte te scheppen voor keuze in het totale examenprogramma. De vakvernieuwingscommissie ziet echter vooral kansen: keuze in het programma biedt ook ruimte en geeft leerlingen de kans zich te verdiepen in een aspect van de Friese taal en cultuur. Tijdens de fase van beproeven zal dit zeker onderzocht worden.

2.2.6 Aandacht voor doeldomeinen

Het funderend onderwijs heeft een belangrijke functie in het toerusten van leerlingen voor de huidige en toekomstige samenleving. Het beoogt alle leerlingen, ongeacht hun potentie, interesse, ambitie of achtergrond, gelijke kansen te bieden om kennis, vaardigheden en houdingen te ontwikkelen en

doelen te bereiken. Dit komt tot uitdrukking in drie doeldomeinen waarop het funderend onderwijs, dus ook in de bovenbouw van het vo, gericht is: kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming:

- Kwalificatie: leerlingen realiseren hun potentieel en kwalificeren zich voor vervolgstudie en beroep.
- Socialisatie: leerlingen zijn bekend met culturen en verbinden zich daarmee.
- Persoonsvorming: leerlingen doen ervaringen op die aanzetten tot nadenken over henzelf als persoon in de wereld.

Deze drie doeldomeinen worden in het onderwijs in onderlinge samenhang gerealiseerd. Het gaat hier om drie werkdefinities van doeldomeinen en nadrukkelijk niet om onderwijskundige definities. Zie de rationale van het funderend onderwijs (Ministerie van OCW, 2021 en zie ook Ağırdağ et al., 2020). De inrichting van een breed en gevarieerd curriculum vanuit deze doeldomeinen vergroot de kansengelijkheid, omdat leerlingen van huis uit meer of minder en andere kennis, ervaringen, vaardigheden en houdingen meekrijgen (Agirdag et al., 2021b).

De karakteristiek beschrijft hoe het vak Friese taal en cultuur bijdraagt aan de kwalificatie, socialisatie en persoonsvorming van leerlingen. Dit gebeurt door aan te duiden hoe het vak leerlingen opleidt tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers die kunnen deelnemen aan de meertalige 'mienskip'. Binnen de conceptexamenprogramma's zijn de doeldomeinen met elkaar verweven: de leerlingen verwerven kennis en vaardigheden die cruciaal zijn voor hun onderwijsloopbaan, persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijk functioneren.

In domein A ligt het accent op het leren en gebruiken van de Friese taal, wat bijdraagt aan het doeldomein *kwalificatie*. Leerlingen worden voorbereid op een maatschappij waarin het goed kunnen lezen en begrijpen van allerlei (digitale) bronnen van groot belang is voor het succesvol volgen van onderwijs en voor het functioneren in de maatschappij. Ook inzichten in taal (domein B) en kennis over cultuur en literatuur (domein C) dragen daaraan bij. Het vak Friese taal en cultuur draagt zo mede bij aan het verwerven en ontwikkelen van een basis voor vervolgonderwijs en beroep (Ağırdağ et al., 2020).

Bij *socialisatie* gaat het om een oriëntatie op verschillende culturen, praktijken en tradities in de samenleving en het vermogen zich daartoe te verhouden (Ağırdağ et al., 2020). Leerlingen leren door de taal actief te gebruiken talig deel uit te maken van de Nederlandse maatschappij en specifiek die van de Friese maatschappij waarin ze leren en opgroeien. Door zich meer bewust te

worden van de talige diversiteit in hun omgeving, meer kennis op te doen over talen en taalvariëteiten en te ontdekken welke rol en positie de Friese taal daarin inneemt, dragen kennis en vaardigheden uit domein B tevens bij aan de socialisatie van leerlingen. Domein C draagt bij door het cultuurbewustzijn te stimuleren. Dit gebeurt bijvoorbeeld door (verdiept) kennis te maken met Fries erfgoed, waaronder Friese literatuur, en door het opdoen van ervaringen met diverse culturele uitingen. Door zich te verplaatsen in perspectieven van personages en gebeurtenissen uit heden en verleden, oefent de leerling het eigen empathisch vermogen.

Een versterkte beheersing van de Friese taal en een groeiend begrip van en inzicht in de Friese cultuur dragen bij aan de vorming van de eigen talige en culturele identiteit. Waar leerlingen in het kader van socialisatie wordt bijgebracht wat van waarde is in de traditie en cultuur waarin ze leven, wordt van de leerling die groeit naar zelfstandigheid (persoonsvorming) verwacht dat hij zelf kan oordelen en daar woorden aan kan geven. Persoonsvorming gaat immers om het ontwikkelen van een eigen positie en het kritische vermogen als persoon verantwoordelijk in de wereld te staan (Ağırdağ et al., 2020). Vanuit domein A leren leerlingen zich talig te uiten. Dit doen ze door informatie, feiten en meningen onder woorden te brengen, te interpreteren, vast te leggen, te evalueren en/of te nuanceren. Ook creatief taalgebruik is hierbij een belangrijke pijler. Door in domein B aandacht te schenken aan hoe taal in elkaar zit en functioneert in de directe omgeving van de leerling, stimuleert het vak het ontwikkelen van een eigen talige identiteit. In domein C gaat het vanuit het perspectief van persoonsvorming om de eigen cultuurervaringen en het leren kennen van jezelf en de wereld door cultuur en literatuur.

2.2.7 Samenhang tussen vakken

Tijdens het actualisatietraject hebben de vakvernieuwingscommissies Nederlands, moderne vreemde talen (mvt) en Fries gestreefd naar afstemming over onder andere de domeinindeling, overlappende inhouden en de plaatsing van inhouden binnen de raamwerken van Nederlands, mvt en Fries. Voor zover mogelijk is er ook naar gestreefd de inrichting van keuzedomeinen af te stemmen op de klassieke talen. De commissies stelden daarnaast een gezamenlijke begrippenlijst op met daarin alle begrippen die van belang zijn voor karakteristiek, raamwerk en eindtermen.

De vakvernieuwingscommissies hebben dus zowel de inhoud als het raamwerk (de opbouw) beter op elkaar afgestemd. Dat zorgt voor meer samenhang tussen de talenvakken, zonder dat eigenheid van de afzonderlijke examenprogramma's verloren gaat.

2.3 Toelichting op concepteindtermen

Wat zijn eindtermen?

Een eindterm is een wettelijk doel, waarin staat beschreven welke kennis, vaardigheden en/of houdingen leerlingen aan het einde van het voortgezet onderwijs minimaal bereikt moeten hebben.

Bij de eindtermen worden verschillende typen doelen uitgewerkt:

- beheersingsdoelen – deze beschrijven de te realiseren leeropbrengsten: minimale streefwaarden met betrekking tot kennis, vaardigheden en houdingen;
- ervaringsdoelen – deze beschrijven welke inspanning van een leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties.

In de praktijk is er vaak sprake van een hybride uitwerking van eindtermen: één eindterm bevat zowel een beschrijving van leeropbrengsten als ervaringen.

Hoe zijn eindtermen opgebouwd?

De eindtermen zijn concreter dan in de huidige examenprogramma's. De eindtermen kennen een vaste opbouw:

- *doelzin* – deze omvat het hele doel en begint altijd met 'De leerling'. De doelzin beschrijft de leerinhoud, denkactiviteiten en/of waarneembaar gedrag;
- *uitwerking* – hierin worden de leerinhouden en/of de context verder uitgewerkt. Ook de omstandigheden waarin en de middelen waarmee het leren plaatsvindt kunnen hier een plek krijgen. De uitwerking start altijd met 'Het gaat hierbij om'.

Doelzin en uitwerking vormen samen een logisch, consistent en afgebakend geheel. Naast de doelzin en de uitwerking zijn illustraties uitgewerkt bij elke eindterm. Deze starten met 'Te denken valt aan'. Omdat alleen de doelzin en de uitwerking een wettelijke status krijgen, moeten de formuleringen daarvan ook zonder de 'Te denken valt aan' te begrijpen zijn.

2.3.1 Differentiatie schoolsoorten/leerwegen

Voor alle leerlingen geldt dat ze een zelfde basis meekrijgen van het vak waarmee ze hun taalvaardigheid, taalbewustzijn en cultuurbewustzijn versterken. Differentiatie tussen schoolsoorten en leerwegen is echter nodig en moet realistisch en betekenisvol zijn voor de leerlingen en passen bij de bedoeling van het vak. In de conceptexamenprogramma's is rekening gehouden met de mogelijkheid om door te kunnen stromen naar een andere leerweg of schoolsoort. Ook is er ingespeeld op de specifieke eisen die bijvoorbeeld door

vervolgopleidingen worden gesteld. Enerzijds zijn er keuzes gemaakt voor het al dan niet opnemen van deelvaardigheden en kennisinhouden in de uitwerking. Anderzijds heeft de commissie dimensies van complexiteit met betrekking tot inhoud en verwerking gehanteerd. Deze dimensies van complexiteit van de inhoud hebben te maken met de:

- mate van concreetheid: van concreet naar algemeen/abstract;
- mate van ervaring: van bekend naar onbekend;
- mate van beheersing: van ervaring naar beheersing;
- mate van formaliteit: van informeel naar formeel handelen;
- hoeveelheid: van minder naar meer inhouden;
- mate waarin de leerinhoud betrekking heeft op verschillende elementen die met elkaar samenhangen: van enkelvoudig naar meervoudig.

Onderscheid in niveaus van verwerking kunnen te maken hebben met:

- mate waarin één of meerdere aspecten in de uitvoering al dan niet tegelijkertijd betrokken moeten worden: van enkelvoudig naar meervoudig;
- mate van reflectie: van uitvoeren naar oriënteren en reflecteren op uitvoering, resultaat en vervolg;
- mate van transfer: van uitvoeren in eenzelfde context naar toepassen in, al dan niet bekende, andere contexten.

De dimensies van complexiteit worden zichtbaar in de conceptexamenprogramma's Friese taal en cultuur. Zo is de mate van beheersing (vaardigheidsniveau) bij verschillende eindtermen terug te zien als onderscheidend kenmerk tussen de schoolsoorten en leerwegen. Waar leerlingen op het vmbo-gl/tl, havo en vwo bijvoorbeeld inzicht moeten tonen in kenmerken van de Friese taal, de positie van de Friese taal in de meertalige samenleving en taalvariatie en taalverandering in de Friese taal, zijn deze inhouden voor vmbo-bb en -kb op eindtermniveau geformuleerd als ervaringsdoelen. Leerlingen verkennen inhouden en doen daar ervaringen mee op. In hoeverre de leerstof echt beheerst moet worden, maakt geen deel uit van toetsing van deze eindtermen.

Ook op de hoeveelheid leerinhouden is gedifferentieerd. Er zijn scherpe keuzes gemaakt in inhouden voor met name vmbo-bb en -kb, ook met het oog op de beperkte ontwerpruimte voor deze leerwegen. Zo bevatten de leerwegen vmbo-bb en -kb 13, vmbo-gl/tl 14 en havo en vwo 15 eindtermen. Daarnaast bevatten alleen vmbo-gl/tl, havo en vwo aanvullend keuzedomeinen, waarvan één keuzedomein deel uitmaakt van het schoolexamen. Leerlingen op het vwo besteden ook een groter deel van de gegeven onderwijstijd aan het keuzedomein. Daarmee wordt verondersteld dat zij zich het kerncurriculum in

minder tijd eigen kunnen maken. Leerlingen op vmbo-gl/tl, havo en vwo maken in toenemende mate diepgaander kennis met inhouden over taalbewustzijn en cultuurbewustzijn. Die inhouden zijn ook vaker geformuleerd als beheersingsdoelen. Bovendien is de uitwerking van de doelzin, 'het gaat hierbij om', in veel gevallen uitgebreider op het havo ten opzichte van het vmbo en op het vwo ten opzichte van het havo.

2.3.2 Aandacht voor beheersing en ervaringen

In de conceptexamenprogramma's is bij elke eindterm aangegeven of er sprake is van een ervarings-, beheersings- of hybride doel (zie inleiding hoofdstuk 2.3 voor toelichting type doelen).

De gekozen balans tussen de drie typen doelen is voor de vakvernieuwingscommissie erg belangrijk. Om zowel de ontwikkeling van taalvaardigheid als werken aan en versterken van taal- en cultuurbewustzijn een goede plek te geven, is het van belang dat er voldoende ruimte is voor het opdoen van ervaringen. Dit is een belangrijk verschil met de huidige examenprogramma's.

Het raamwerk laat zien dat subdomeinen meestal eindtermen van eenzelfde type bevatten. Zo zien we in A1 en A2 overwegend beheersingsdoelen. In B1 ligt het accent op beheersing en in B2 meer op zowel beheersing als ervaring. Domein C1 bevat eindtermen gericht op beheersing. C2 bevat overwegend hybride doelen. De concepteindtermen in de keuzedomeinen zijn allemaal hybride doelen: leerlingen doen kennis op over een zelfgekozen aspect van de Friese taal en cultuur, maar doen ook ervaringen op en vergroten hun taalvaardigheden. Op die manier worden kennis, vaardigheden en ervaringen sterk verbonden en dragen ze bij aan de taalcompetentie van de leerling. Bij de inhoudelijke beschrijvingen van de domeinen in dit hoofdstuk lichten we de keuzes voor beheersing en ervaring nader toe. Ook bij de SE-CE-verdeling komen we daarop terug.

2.3.3 Aandacht voor kennis en vaardigheden

In de conceptexamenprogramma's zijn vakspecifieke leerinhouden (kennis, vaardigheden en houdingen) opgenomen. In domein A is aandacht voor vakspecifieke vaardigheden, waaronder lezen, luisteren, kijken, schrijven, spreken en gesprekken voeren. De kennis en ervaringen die leerlingen nodig hebben om deze vaardigheden te ontwikkelen staan beschreven in zowel domein A als B en C. In domein A staan in de doelzin steeds vakspecifieke vaardigheden beschreven, en werken we in de uitwerking ('het gaat hierbij om') relevante kennis uit (feitenkennis, conceptuele kennis, procedurele en metacognitieve kennis). Hierdoor worden ook verbanden gelegd met kennis en ervaringen die in domein B en C meer centraal staan. In domein B en C

worden de kennis en ervaringen nader uitgewerkt; zoals kennis over taal en taalvariatie en kennis over erfgoed en literatuur. Kennisinhouden uit die domeinen zijn niet alleen dienstbaar aan de taalvaardigheden, maar hebben ook een belangrijke waarde in zichzelf: ze dragen bij aan het taalbewust, cultuurbewust en taalvaardig worden van leerlingen.

Daarnaast zijn er ook leerinhouden, met name vaardigheden, die leerlingen in meerdere vakken aanleren en verdiepen binnen de context van het vak. Het gaat om leervoorwaardelijke vaardigheden, denkvaardigheden en samenhangende vaardigheden. Hieronder lichten we toe hoe binnen het schoolvak Nederlands deze vaardigheden zijn uitgewerkt (Sol & Visser, 2023).

Leervoorwaardelijke vaardigheden

Het schoolvak Friese taal en cultuur biedt leerlingen de kans hun leervoorwaardelijke vaardigheden te ontwikkelen. Ze leren onder andere sociaal te handelen door hun communicatie passend af te stemmen op doel, publiek en context. Door hun vaardigheid in lezen, schrijven en het voeren van gesprekken te versterken, vergroten leerlingen hun vaardigheid om te leren en zo kennis van de wereld op te doen. De expliciete aandacht voor interactie helpt leerlingen om beter samen te werken en gezamenlijk tot kennisopbouw te komen.

Denkvaardigheden

Wat denkvaardigheden betreft leren leerlingen teksten en bronnen te bestuderen en deze vaardigheden toe te passen als ze die moeten begrijpen. Ook leren leerlingen zich kritisch te verhouden tot teksten waarnaar ze luisteren of die ze lezen of bekijken. Ook leren ze kritisch te luisteren naar de ander tijdens het voeren van gesprekken. Tot slot leren leerlingen creatief te denken. Leerlingen worden uitgedaagd zich creatief te uiten en verkennen hoe ze met taal uiting geven aan gedachten en gevoelens. Hierdoor breiden ze hun talige repertoire uit.

Samengestelde vaardigheden

Op het gebied van samengestelde vaardigheden leren leerlingen onderzoeken hoe en op basis waarvan ze informatiebronnen kunnen beoordelen, selecteren en interpreteren. Ze ontwikkelen een onderzoekende houding als ze taal en teksten verkennen en de werking daarvan in de sociaal-culturele of historische context. Met name in de keuzedomeinen liggen veel mogelijkheden besloten om de samengestelde vaardigheden te ontwikkelen. Ook ontwikkelen leerlingen loopbaanvaardigheden. Deze worden verderop toegelicht.

2.3.4 Aandacht voor burgerschap

De commissie heeft in de karakteristiek aangegeven hoe het vak Friese cultuur bijdraagt aan burgerschap. Het vak Fries draagt bij en leidt op tot *'(...) burgers die met hun kennis, vaardigheden en houdingen ten opzichte van de Friese taal en cultuur kunnen bijdragen aan de meertalige mienskip, die zich mede door globalisering en digitalisering snel en dynamisch ontwikkelt.'*

Het vak Friese taal en cultuur biedt een goede context om burgerschap (Visser & Gelinck, 2021) geïntegreerd een plek te geven in het curriculum (Ağırdağ et al., 2020). Het vak bevordert in het kader van burgerschap gedeelde normen en waarden. Burgerschap is daarmee een sterk normatief begrip, maar niet eenvoudig te definiëren. Nieuwelink (2023) definieert burgerschap als *"het ideaal van vrije en gelijke mensen met het vermogen om maatschappelijk en politiek te functioneren en daarmee gezamenlijk de samenleving vorm te (kunnen) geven."* Werk maken van burgerschap is een gezamenlijke opdracht. Het vak Friese taal en cultuur levert hieraan een bijdrage door veel aandacht te schenken aan de communicatieve vaardigheden die leerlingen nodig hebben voor participatie binnen het onderwijs en de maatschappij, en door kennis over talige en culturele diversiteit in de maatschappij aan de orde te stellen. Dit zien we op verschillende manieren terug in de eindtermen.

In domein A is aandacht voor het verwoorden van gedachten, gevoelens en een onderbouwde mening. Tijdens het voeren van gesprekken komt het belang van regels en samenwerking aan bod, leren leerlingen hoe ze op kunnen komen voor hun eigen rechten en belangen en het onderbouwen van standpunten. Ze leren af te stemmen op de ander en die te respecteren. Daarnaast is er oog voor het bevorderen en bewaken van deelname van alle gesprekspartners in dergelijke gesprekken. Door (kritisch) te lezen en bij het schrijven en spreken af te stemmen op doel, publiek en context, leren leerlingen goed te communiceren en rekening te houden met (de perspectieven van) anderen.

Eerder beschreven we al de rol van het Fries in een meertalige samenleving. Door in domein B aandacht te schenken aan verschillende talen en taalvariëteiten in de samenleving, leren leerlingen hun taal af te stemmen op anderen, na te denken over hun eigen meertalige identiteit en hoe ze zich verhouden tot verschillende individuen en groepen in de samenleving.

In domein C is er aandacht voor burgerschap door literaire werken en jeugdboeken te lezen, door cultuurervaringen op te doen en door meer kennis op te doen over het materiële en immateriële Friese erfgoed. Rijke (literaire) teksten en culturele ervaringen bieden ten slotte veel mogelijkheden om

contexten rondom de diversiteit in de maatschappij en burgerschapsthema's bespreekbaar te maken.

2.3.5 Aandacht voor digitale geletterdheid

Ook digitale geletterdheid (De Vries & Van Rooyen, 2021) speelt een belangrijke rol in de maatschappij. Bij alle vakken maken leerlingen gebruik van digitale middelen bij het leren en werken. In verschillende eindtermen in domein A is opgenomen dat leerlingen leren omgaan met digitale bronnen en deze moeten gebruiken voor de verschillende taalvaardigheden. Leerlingen worden zich bewust van de mogelijkheden en beperkingen van 'nieuwe' media en artificiële intelligentie (AI). Het is van belang dat leerlingen verschillende vormen van geletterdheid ontwikkelen, zoals digitale en meervoudige geletterdheid, om de uitdagingen van de 21e-eeuwse aandachtseconomie het hoofd te bieden, (Stichting Lezen, 2023). Deze vaardigheden bouwen op elkaar voort en zijn met elkaar in interactie.

Bij de moderne vreemde talen en Nederlands is een aparte eindterm opgenomen rondom digitale geletterdheid. Bij Fries niet, omdat deze kennis wordt toegepast en er met name in de domeinen A1 en A2 op wordt voortgebouwd. Aspecten van digitale geletterdheid zijn om die reden verweven in verschillende eindtermen van domein A.

2.3.6 Aandacht voor diversiteit en inclusiviteit

Het vak Friese taal en cultuur leidt leerlingen op tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers die met hun kennis, vaardigheden en houdingen ten opzichte van de Friese taal en cultuur kunnen bijdragen aan de meertalige mienskip. De karakteristiek verwoordt: *'Een versterkte beheersing van de Friese taal en groeiend begrip van en inzicht in de Friese cultuur dragen bij aan identiteits- en burgerschapsvorming en vergroten doorstroommogelijkheden in het vervolgonderwijs en kansen om te ontwikkelen in de Friese maatschappij.'*

De commissie geeft daarmee blijk van het belang alle leerlingen zo goed mogelijk bij het onderwijs te betrekken. Dat doen we door ruimte te maken voor meer perspectieven, zodat alle leerlingen hun bijdrage kunnen leveren in de samenleving.

Om die reden is er in alle drie domeinen aandacht voor het bestaan van verschillende perspectieven en talige en culturele diversiteit. In domein A is de rode draad bij de productieve taalvaardigheden dat leerlingen leren afstemmen op doel, publiek en context: altijd communiceren met oog voor de ander. Daarnaast leren leerlingen een kritische houding te ontwikkelen bij het lezen van, luisteren en kijken naar teksten. Dit doen ze door vanuit verschillende

perspectieven een onderwerp te benaderen en het perspectief van de schrijver of spreker in teksten te herkennen. Ook is er expliciet aandacht voor het ontdekken van de manier waarop je met taal uiting geeft aan je eigen identiteit. Leerlingen maken ook kennis met een rijk en gevarieerd cultureel en literair aanbod. Ze vergroten hiermee kennis en vaardigheden die er maatschappelijk toe doen en waarin zij zichzelf kunnen herkennen; ze maken kennis met een wereld buiten die van henzelf.

2.3.7 Aandacht voor oriëntatie op jezelf, studie en beroep

In een examenprogramma staat wat de leerling moet kennen en kunnen. Dat betekent dat we in het examenprogramma niet spreken van loopbaanoriëntatie en -begeleiding (LOB), maar van datgene wat de leerling doet: oriënteren op studie en beroep. LOB wordt door de school georganiseerd en vormgegeven.

Leerlingen doen binnen en buiten school ervaringen op, leren in contact met anderen (jong en oud) betekenis te geven aan deze ervaringen en leren weer verder. Zo krijgen ze zicht op hun kwaliteiten en mogelijkheden; ze ontdekken een nieuwe, andere wereld en leren keuzes te maken. Voor oriëntatie op studie en beroep zijn drie zaken belangrijk:

- Weten wie je bent, wat je mogelijkheden zijn en wat je interesseert.
- Oriëntatie op de volgende stap: profiel, vervolgstudie, beroepen, sectoren en de vraagstukken die daar spelen.
- Gefundeerde keuzes maken op basis van relaties tussen je motieven, interesses, kwaliteiten en mogelijkheden.

Oriëntatie op studie en beroep wordt in elk conceptexamenprogramma uitgewerkt in een eigenstandige eindterm en zoveel mogelijk verbonden met vakinhouden. De concepteindterm LOB is een ervaringsdoel: leerlingen doen ervaringen op en reflecteren daarop in het kader van hun toekomstige loopbaan. De concepteindterm LOB is niet opgenomen in een apart (leeg) domein, zoals in veel huidige examenprogramma's het geval is, maar opgenomen in een passend domein en subdomein.

Binnen alle domeinen dragen opgedane kennis en vaardigheden bij het vak Friese taal en cultuur bij aan de oriëntatie en reflectie op eigen kwaliteiten, interesses en toekomstmogelijkheden in onderwijs en beroepspraktijk. In domein A gaat het onder andere om het verstevigen van de eigen taalvaardigheid. Hierdoor zijn leerlingen in staat een mening te vormen en te verwoorden, en een constructief gesprek te voeren over keuzes in opleiding/beroep. In domein B gaat het onder andere om aandacht voor taalgebruik in specifieke contexten, zoals vervolgopleiding en beroepspraktijk en inzicht in het eigen talig repertoire. Meer inzicht in teksten, communicatie en

taalgebruik, vanuit verschillende perspectieven en thema's, leidt bovendien tot een betere aansluiting op studies en beroepen waarin een goede beheersing van het Fries van belang is, zoals de journalistiek, het onderwijs of de plaatselijke / regionale overheid. Inhoud en domein C kunnen een bijdrage leveren aan het jezelf leren kennen door het lezen, bekijken en beluisteren van literatuur, het inzicht opdoen in diverse aspecten van Fries cultureel erfgoed en het opdoen van culturele ervaringen. De leerlingen ontdekken eigenschappen, kwaliteiten en wensen door te spreken, te schrijven en te lezen en krijgen zodoende meer zicht op de (Friese) maatschappij en de eigen rol daarin. Zo wordt in de eindtermen zichtbaar wat in de karakteristiek staat verwoord, namelijk dat *'een versterkte beheersing van de Friese taal en groeiend begrip van, en inzicht in, de Friese cultuur dragen bij aan de vorming van hun eigen talige en culturele identiteit. Daarnaast vergroot het vak doorstroommogelijkheden in het vervolgonderwijs en kansen om te ontwikkelen in de Friese maatschappij'*.

2.4 Toelichting op SE-CE-verdeling en wijzen van afsluiting

Wat is een SE-CE-verdeling?

Voor vakken met een school- en centraal examen doet de vakvernieuwingscommissie een voorstel voor verdeling van inhoud over school- en centraal examen, die beide vijftig procent van het eindcijfer voor het vak bepalen. Uitgangspunt daarbij is de eigenstandige, gelijkwaardige en complementaire positie van SE en CE in de diplomabeslissing, op basis waarvan de inhoudsverdeling zoveel mogelijk:

- evenwichtig is qua omvang over SE en CE, overeenkomstig de weging;
- uniek toewijst aan ofwel SE ofwel CE;
- op niveau van domeinen en subdomeinen plaatsvindt.

2.4.1 Uitgangspunten vanuit bedoeling, inhoud en omvang

Uitgangspunten visie op Fries, moderne vreemde talen en Nederlands

De conceptexamenprogramma's voor de taalvakken zijn ontwikkeld vanuit de visie dat talenonderwijs – in de eerste, tweede of vreemde taal - bijdraagt aan de ontwikkeling van leerlingen tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers die kunnen deelnemen aan een geletterde, meertalige en pluriforme samenleving. Deze visie is uitgewerkt in de karakteristieken van Arabisch, Chinees, Duits, Engels, Frans, Fries, Italiaans, Nederlands, Russisch, Spaans en Turks. De in de karakteristieken verwoorde visie op talenonderwijs leidt voor al die talen die als examenvak worden onderwezen tot de volgende uitgangspunten:

- De concepteindtermen die de taalvaardigheden betreffen, zijn beschreven vanuit een communicatief perspectief. Taalgebruik wordt gezien als middel om doelen te bereiken, voor kennisopbouw en begrip, om samen te werken en deel te nemen aan de samenleving. Het overbrengen van de inhoud wordt daarbij afgestemd op doel, publiek en context.
- Kennis over taal draagt bij aan de taalvaardigheid van de leerling en aan bewuste, doelgerichte communicatie. Om die reden krijgen vakspecifieke kennisinhouden over taal een plek in een eigen domein.
- Kennis over de Friese cultuur en literatuur wordt zichtbaar gepositioneerd. Zo draagt kennis over literatuur en cultuur bij aan de ontwikkeling van cultuurbewustzijn en worden leerlingen zich bewust van verschillende culturele perspectieven in de samenleving.
- Taalvaardigheden en kennis over taal en literatuur worden in samenhang gezien als noodzakelijke aspecten om volwaardig, bewust en passend te kunnen deelnemen in de samenleving.
- Informatievaardigheden en digitale geletterdheid krijgen een expliciete plek: er is aandacht voor het kritisch omgaan met informatie en voor de inzet van digitale technologie om te communiceren en om te leren.

Onderzoek onderstreept het belang van *curriculum alignment* (Squires, 2012): de afstemming en samenhang tussen visie, doelen, inhouden en toetsing in het curriculum. Bovenstaande uitgangspunten moeten daarom zowel zichtbaar zijn in de doelen en inhouden van de conceptexamenprogramma's als in de toetsing en (centrale) examinering van die doelen.

Voor ons voorstel voor passende examinering wordt de hierboven beschreven visie geoperationaliseerd in de volgende vier criteria:

1. De taalvaardigheid van de leerlingen wordt gemeten aan de hand van communicatieve, realistische taken.
2. De verschillende taalvaardigheden worden, waar mogelijk en relevant, in samenhang getoetst.
3. Inhouden van de drie domeinen A (Taal leren en gebruiken), B (Taalbewustzijn) en C (Cultuurbewustzijn) worden in samenhang getoetst.
4. De opbrengsten van taal(leer)ervaringen van de leerlingen worden in passende toetsvormen zichtbaar gemaakt.

We realiseren ons dat (centrale) examinering een complex thema is en dat de ontwikkeling van passende examinering vraagt om nauwe afstemming tussen curriculumontwikkelaars, toetsontwikkelaars en beleidsmakers. De vakvernieuwingscommissies Fries, moderne vreemde talen en Nederlands zien

het als gemeenschappelijke ambitie om samen te komen tot examinering die recht doet aan het vernieuwende karakter van de geactualiseerde examenprogramma's en die voldoet aan de kwaliteitscriteria voor toetsing/examinering.

2.4.2 Eerste stap naar gewenst scenario (3-5 jaar)

Het ontwikkelen van een vernieuwde examinering gaat gepaard met cruciale kwesties rondom bijvoorbeeld de balans tussen validiteit en betrouwbaarheid, technische voorwaarden en het bereiken van draagvlak. Dat kan het ontwikkel- en implementatieproces aanzienlijk vertragen, waardoor leerlingen dus voorlopig nog geen onderwijs in de nieuwe inhoud ontvangen. We beschrijven daarom ook een eerste stap in aanloop naar het gewenste scenario dat in de vervolgfase wordt doorontwikkeld. Dit om een te grote en ongewenste vertraging in de invoering van de geactualiseerde examenprogramma's te voorkomen.

Onderstaande SE-CE-verdeling vormt de basis voor het ontwikkelen van de conceptsyllabi en is gericht op invoering van het examenprogramma op korte termijn (3-5 jaar).

Friese taal en cultuur (vmbo-gl/tl, havo, vwo)

Domeinindeling	Titel (sub)domein	Toewijzing SE-CE	
		SE	CE
Domein A	Taal leren en gebruiken		
Subdomein A1	Receptieve taalvaardigheid		X
Subdomein A2	Productieve taalvaardigheid	X	
Subdomein A3	Interactie	X	
Domein B	Taalbewustzijn		
Subdomein B1	Taal als fenomeen	X	X
Subdomein B2	Taal en individu	X	
Domein C	Cultuurbewustzijn		
Subdomein C1	Fries erfgoed	X	X
Subdomein C2	Cultuurbeleving	X	

Het centraal examen

- a) Het CE heeft voor de schoolsoorten vmbo-gl/tl, havo en vwo betrekking op domein A, subdomein A1.
- Het CE toetst het begrip van schriftelijke, auditieve en audiovisuele teksten in zakelijke en literaire genres, al dan niet gecombineerd. De inhoudelijke vernieuwingen leiden daarmee ook tot zichtbare vernieuwingen ten opzichte van het construct van de huidige examens.

- Het CE meet daarnaast de vaardigheid van de leerlingen om doelgericht informatie uit verschillende bronnen te vergelijken en te beoordelen op betrouwbaarheid.
  - In het CE wordt *op korte termijn* voornamelijk de leesvaardigheid getoetst. Op *langere termijn* breidt het CE uit met kijk- en luistervaardigheid. Dit zou dus een onderzoeksthema in de op te starten digitaliseringsagenda centrale examinering kunnen zijn.
- b) Het CE bevat toetsvragen die betrekking hebben op het toepassen van inhouden uit domein B, subdomein B1 namelijk kennis over kenmerken van de Friese taal en de positie van de Friese taal in de meertalige samenleving. Door specifieke vakinhouden toe te kennen aan het CE wordt het centraal examen verrijkt met bijvoorbeeld vragen over de positie van de Friese taal in Nederland in heden en verleden. In het CE gaat het echter niet om het zuiver toetsen van kennis, maar om het 'light' of impliciet bevragen van deze kennis, bij voorkeur in relatie tot teksten en bronnen rond een (Fries) thema, gerelateerd aan inhouden uit domein B en C. De eindtermen van domein B1 worden óók aan het SE toegekend, om in schoolexaminering mogelijkheden te bieden deze inhouden anders te toetsen.
- c) Het CE bevat toetsvragen die betrekking hebben op het toepassen van inhouden uit domein C, subdomein C1, te weten inzicht in erfgoed en geschiedenis van Fryslân en voor havo/vwo kennis van de Friese literatuurgeschiedenis. In het CE kunnen inhouden uit domein C 'light' bevraagd worden, maar idealiter bieden de inhouden van domein B en C contexten waarbinnen teksten en bronnen worden gezocht (waar mogelijk rond een thema) en in het CE aan leerlingen worden voorgelegd. Kennis over erfgoed en (literatuur)geschiedenis biedt mogelijkheden de type vragen over de teksten te verruimen. De eindtermen van domein C1 worden óók aan het SE toegekend, om in schoolexaminering mogelijkheden te bieden deze inhoud anders te toetsen en aanvullend aan de beschreven ervarings- en hybride doelen in subdomein C2.

Vakinhoudelijke thema's

De vakvernieuwingscommissie vraagt aan de syllabuscommissie om te onderzoeken hoe vakinhoudelijke themagebieden, zowel maatschappelijk, talig, als cultureel van aard, een plek kunnen krijgen in het CE. Thema's zoals taalverandering in de huidige maatschappij en de invloed van migratie op de Friese taal en cultuur kunnen een plek krijgen in het examen als het gaat om de keuze van de bronnen en de vraagstelling. Dit sluit aan bij de bedoeling van het vak zoals beschreven in de karakteristiek en in de eindtermen: leerlingen opleiden tot taalvaardige, taalbewuste en cultuurbewuste burgers. De vernieuwde eindtermen bieden uitgangspunten voor een inhoudelijke afbakening van de themagebieden in de syllabi. In het onderzoek zou ook de balans tussen

meerdere teksten over een thema én losse teksten aan bod moeten komen, vanuit het perspectief van omvang en betrouwbaarheid van examinering.

De keuze om aan de Friese taal, cultuur en maatschappij verwante thema's in centrale examinering op te nemen, bevelen we aan voor alle schoolsoorten. We benadrukken echter dat op het havo en vwo leerlingen meer kennis opdoen op het gebied van taal en cultuur en om die reden daaraan verwante thema's passender zijn voor deze doelgroep. Bij vmbo-leerlingen is een groter accent op cultuur-maatschappelijke thema's in de examens passender, mogelijk ook in combinatie met beroeps- en opleidingscontexten. Het gaat hierbij niet om de keuze voor thema's die het gehele examenprogramma in de bovenbouw beïnvloeden, zoals bij vakken als geschiedenis of filosofie het geval is. Niet de kennis over de thema's moet getoetst worden, maar idealiter krijgen leerlingen wel met vergelijkbare inhoud te maken in de bovenbouwjaren.

De keuze voor een thematische insteek bij het selecteren van bronnen en teksten en het construeren van examenopgaven is nu al goed zichtbaar in het CE Nederlands voor vwo (2024). Hier worden nieuwe vraagtypen en een grotere diversiteit aan inhoudelijk verwante teksten gepresenteerd. Deze ingezette lijn zien wij graag voortgezet bij de ontwikkeling van nieuwe examens bij de talen.

Vaardigheden gecombineerd toetsen

De vakvernieuwingscommissie ziet idealiter een wijze van toetsing waarin verschillende taalvaardigheden worden gecombineerd. Dat is goed mogelijk als het gaat om (kritisch) informatie verwerven uit meervoudige bronnen. Deze kunnen schriftelijk, auditief en/of audiovisueel zijn. In de digitale examens Nederlands, Engels en Duits vmbo-bb en -kb wordt nu al lees- en luistervaardigheid in combinatie getoetst, voor Nederlands aangevuld met schrijfopdrachten. De opgebouwde expertise zien we graag uitgebreid naar alle schoolsoorten bij Friese taal en cultuur.

We doen geen precieze uitspraak over de gewenste verhoudingen kijken, luisteren en lezen in centrale examinering, omdat deze vaardigheden het begrip van teksten op een vergelijkbare en aanvullende manier toetsen.

Het vwo-examen Nederlands laat nu al zien hoe het verwerven van informatie uit bronnen, gekoppeld aan korte schrijftaken binnen realistische communicatieve scenario's, een plaats kan krijgen in centrale examinering. In het kortetermijnscenario lijkt dit een haalbare vorm als opmaat naar het zogenaamde *scenario-based assessment* (Sabatini, O'Reilly, Wang & Dreier, 2020). Deze assessment-methode sluit in hoge mate aan bij de uitgangspunten voor het talenonderwijs en ontwerpprincipes voor toetsing van de vernieuwde examenprogramma's. In een *scenario-based assessment* werkt de leerling aan

een realistisch product waarvoor de leerling eerst relevante informatie in verschillende bronnen moet zoeken, selecteren en waarderen.

Digitalisering van de examens

Cito heeft ervaringen opgedaan met de afname van digitale examens bij vmbo-bb en -kb bij alle vakken. Ook bij Nederlands en moderne vreemde talen is er al ervaring opgegaan met het afnemen van digitale examens op -bb en -kb. Gezien de kleine populatie leerlingen met Friese taal en cultuur als examenvak is digitale examinering mogelijk op korte termijn al te realiseren voor vmbo-gl/tl, havo én vwo. Onderzoek naar de praktische en technische organisatie is vanaf een vroeg stadium nodig, namelijk vanaf de periode waarin de syllabuscommissie haar werk verricht.

Verschillen tussen vmbo, havo en vwo

Het aantal eindtermen verschilt tussen de schoolsoorten en leerwegen. Dit zorgt voor verschillen in inhoud van de examinering. Het verschil tussen schoolsoorten wordt in hoge mate bepaald door het verschil in beheersingsniveaus. Dit is af te meten aan de complexiteit van teksten, situaties en taalhandelingen die in de eindtermen wordt aangeduid, en aan de vereiste kwaliteit van taalgebruik. Hoewel de eindtermen met name voor domein A vaak generiek geformuleerd zijn, geven deze beheersingsniveaus richting aan de complexiteit van de typen taken en opgaven in examinering. De basisberoepsgerichte (bb) en kaderberoepsgerichte (kb) leerwegen van het vmbo kennen geen CE bij het vak Friese taal en cultuur. Alle eindtermen worden in het schoolexamen getoetst.

Het schoolexamen

Het schoolexamen heeft betrekking op de subdomeinen A2, A3, B2 en C2. De subdomeinen B1 en C1 zijn aan zowel CE als SE toegekend. Deze domeinen worden getoetst aan de hand van gevarieerde toetstaken die recht doen aan de bedoeling van de eindtermen. De toetstaken zijn ook in lijn zijn met de visie die de basis vormt van de conceptexamenprogramma's, zoals beschreven in de karakteristieken. De eindtermen hoeven niet los van elkaar getoetst te worden, maar lenen er zich juist voor om in combinatie te worden getoetst. Eindtermen die zowel aan school- als centraal examen zijn toegekend, worden op eigen wijze getoetst, rechtdoend aan de unieke positie van CE en SE. Specifiek in het schoolexamen worden de opbrengsten vastgelegd van de ervaringen die leerlingen hebben opgedaan, zoals beschreven in de hybride- en ervaringseindtermen.

2.4.3 Gewenste scenario (8-10 jaar)

Voor de middellange termijn ziet de vakvernieuwingscommissie graag het realiseren van verdere stappen in de richting die in de eerste 3-5 jaar reeds is ingeslagen.

Digitalisering van de examens

Toetsing van de eindtermen 1 en 2 vraagt om nieuwe toetsvormen als het gaat om het toetsen van het begrip van een grote diversiteit aan teksten en bronnen. Naast schriftelijke teksten krijgen leerlingen ook audiovisuele en auditieve teksten voorgelegd. Digitale afname van het CE is dan onvermijdelijk en moet nader onderzocht worden. De mogelijkheden voor flexibele examinering en *blended* examens worden daarin meegenomen. Dit kan daarmee een onderzoeksthema in de op te starten digitaliseringsagenda centrale examinering zijn.

Vaardigheden geïntegreerd toetsen

De vakvernieuwingscommissie ziet graag de integratie van vaardigheden in toetsing verder ontwikkeld. De leerlingen leveren hierbij volgens de principes van het *scenario-based assessment* een product op waarin informatie uit verschillende schriftelijke, auditieve en/of audiovisuele bronnen is verwerkt. De leerling bepaalt eerst welke informatie nodig is voor het beoogde product en het daarmee te bereiken doel. De leerling zoekt, selecteert en beoordeelt vervolgens kritisch de informatie uit diverse bronnen, en gebruikt de gevonden informatie voor het product. Het verwerken van informatie uit bronnen in een schriftelijk product is iets waar leerlingen in vervolgoopleidingen en in hun loopbaan regelmatig mee te maken zullen krijgen.

Schrijfvaardigheid wordt niet toegekend aan het CE, maar de wens leeft om leerlingen wel meer te laten schrijven bij het CE Friese taal en cultuur. Door het schrijven tonen leerlingen lees-, tevens luister- en kijkbegrip. Het gaat daarbij niet om correctheid of conventies die beoordeeld moeten worden. Meer open vragen, gekoppeld aan bronnen, volstaan hier.

2.4.4 Adviezen over passende wijzen van afsluiting

In de paragrafen hierboven hebben we voor zowel korte als lange termijn een aantal adviezen gegeven wat betreft de inhoud en wijze van examinering. We geven aanvullend het volgende advies mee:

Correctie en beoordeling

Bovenstaande voorstellen brengen de noodzaak met zich mee onderzoek te doen naar correctie- en beoordelingssystematieken gekoppeld aan complexere, open opdrachten. Ten eerste vergroten de nieuwe typen vragen de correctielast. Het is aan te bevelen te onderzoeken in hoeverre de inzet van digitale

technologie kan bijdragen aan het verminderen daarvan. Ten tweede is het noodzakelijk om beoordelingssystematieken op te zetten die de betrouwbaarheid kunnen bevorderen in het geval van open, langere schrijfp opdrachten, bijvoorbeeld door comparatieve beoordeling. Ook daaraan kan digitale technologie een belangrijke bijdrage leveren.

3. Proces

3.1 Inrichting van de actualisatie

Deze paragraaf gaat in op hoe SLO de actualisatie van de examenprogramma's gedurende anderhalf jaar heeft uitgevoerd en hoe daarin kwaliteitszorg is geïntegreerd. Deze aanpak is gebaseerd op de werkopdracht aan SLO van het ministerie van OCW. In deze paragraaf wordt de samenstelling beschreven van de vakvernieuwingscommissie, de advieskring, het monitorteam, de expertpoule en de redactie, alsmede de betrokkenheid van leerlingen.

3.1.1 Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De vakvernieuwingscommissie Friese taal en cultuur bestaat onder functionele leiding van een procesregisseur uit:

- *twee leraren vmbo en twee leraren havo en vwo*
Leraren zijn essentiële deelnemers van de vakvernieuwingscommissie, omdat ze dagelijks werken met examenprogramma's in de onderwijspraktijk.
- *een vakexpert*
Vakexperts zijn betrokken vanwege hun aantoonbare expertise over de inhoudsgebieden van de examenprogramma's en (praktijkgericht) onderzoek.
- *een curriculumexpert*
De curriculumexpert brengt curriculaire en vakinhoudelijke expertise in en is verantwoordelijk voor het schrijven en de uiteindelijke kwaliteit van de conceptexamenprogramma's.

In bijlage 4 vind je een lijst van de commissieleden van de vakvernieuwingscommissie Friese taal en cultuur

3.1.2 Advieskring

Een belangrijke schakel in het actualisatieproces van de examenprogramma's is de advieskring. De advieskring geeft tussentijds feedback op tussenproducten van de vakvernieuwingscommissie. De advieskring bestaat uit een vaste vertegenwoordiging van organisaties en instellingen die een vakinhoudelijk en -didactisch belang hebben bij de actualisatie van de examenprogramma's. De advieskring draagt zorg voor:

- constructief inbrengen van expertise, passend bij de ontwikkelfase en/of het specifieke tussenproduct en passend binnen de kaders van de werkopdracht van het ministerie van OCW aan SLO;
- reflecteren op de tussenproducten aan de hand van adviesvragen van de vakvernieuwingscommissie;
- organiseren van constructieve feedback bij de achterban over de opgeleverde tussenproducten en concepten en deze schriftelijk en mondeling toelichten aan de vakvernieuwingscommissie.

Elke organisatie vaardigt een vertegenwoordiger af. Gedurende de vakvernieuwing verzamelt deze op vier momenten in het proces feedback uit de achterban van de vertegenwoordigende organisatie, en brengt deze in. De advieskring bundelt alle feedback en geeft zoveel mogelijk gemeenschappelijke feedback aan de vakvernieuwingscommissie. Waar relevant en passend, worden daar organisatiespecifieke punten aan toegevoegd.

De advieskring bestaat enerzijds uit vertegenwoordigers van vakinhoudelijke organisaties en instellingen en anderzijds uit experts van het College voor Toetsen en Examens (CVTE) en Stichting Cito. Die laatsten nemen deel vanuit hun specifieke en wettelijke taak in de keten van centrale examinering. Ze geven advies over de toetsbaarheid van de inhoud, de verdeling van inhoud over het centraal en schoolexamen wanneer er sprake is van een centraal examen, en over passende wijzen van examinering.

De vakvernieuwingscommissie heeft gedurende het actualisatieproces ook experts op persoonlijke titel geraadpleegd, al dan niet vooraf benoemd.

In bijlage 5 vind je een overzicht van de advieskring.

In bijlage 6 vind je een overzicht van de geraadpleegde experts.

3.1.3 Leerlingbetrokkenheid

De stem van de leerling is van belang om conceptexamenprogramma's te ontwikkelen. Zo wordt ook de zienswijze gehoord en meegenomen van leerlingen die deze inhoud als onderwijs krijgen aangeboden. De inbreng van leerlingen verhoogt de relevantie van curricula: welke inhoud vinden leerlingen zinvol voor hun deelname aan de samenleving en ter voorbereiding op vervolgonderwijs?

Bij de start van de actualisatie van examenprogramma's is in overleg met het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) besloten om leerlingenbetrokkenheid niet via de advieskring vorm te geven, maar om daarvoor een apart traject te organiseren. Dat traject is qua vorm en inhoud afgestemd op de leerling. Dit om

de inbreng zo optimaal mogelijk te maken en om recht te doen aan de randvoorwaarden voor succesvolle leerlingenparticipatie.

De vakvernieuwingscommissie heeft op twee momenten leerlingen via leerlingpanels geraadpleegd. Daarnaast heeft de vakvernieuwingscommissie leerlingen betrokken door een enquête uit te zetten onder leerlingen die examen aflegden in het vak Friese taal en cultuur. De belangrijkste inzichten die leerlingen de vakvernieuwingscommissie meegaven, hadden te maken met meer aandacht voor taal en cultuur, de wens om de schrijfvaardigheid te verbeteren en de wens om zelf keuzes te kunnen maken in de vorm van een onderzoek of activiteit, passend bij de eigen interesses.

Vroeg in het ontwikkeltraject zijn al gesprekken gevoerd met Friese leerlingen over het schoolvak Friese taal en cultuur en hun wensen ten aanzien van de ontwikkeling van dit vak. Voorjaar 2024, toen de eindtermen en contouren van het vak goed zichtbaar waren, zijn nogmaals panelgesprekken met leerlingen gevoerd om hun perspectief op het vak mee te nemen. Medewerking is verleend door leerlingen van het Singelland Burgum (vmbo tl), het Drachtster Lyceum (havo/vwo) en Havotop Liudger/Singelland (Burgum). Leerlingen Fries in de bovenbouw van deze scholen hebben eerst een vragenlijst ingevuld en zijn daarna in gesprek gegaan met commissieleden. Drie inzichten zijn hieronder uitgewerkt:

Taal of cultuur?

De leerlingen werd gevraagd of ze liever meer lessen taal of cultuur zouden krijgen. Ongeveer 40 procent van de leerlingen kiest voor Taal, 30 procent voor Cultuur en de resterende 30 procent voor beide evenveel.

Wat de motivatie van 'taalleerders' betreft: ze willen (beter) Fries leren. Bij doorvragen blijkt dat van de Friestaligen de voorkeur uitgaat naar meer lessen over schrijven, bij Nederlandstaligen gaat het meer om spreekvaardigheid Fries. Een kleiner aantal leerlingen (vooral op havo en vwo) wil wel lessen over taal als fenomeen: taalbeïnvloeding ("*Us mem seit dat wy slecht Frys prate, menear!*"), taalverbinding en taalstatus.

Leerlingen die meer 'cultuurlessen' willen, geven als reden: "*Ik woon hier en ben benieuwd naar met name de geschiedenis van Fryslân, maar ook naar het ontstaan en de achtergrond van culturele fenomenen.*" Een aantal leerlingen benoemt het als vreemd dat je op school wel les krijgt over de geschiedenis van bijvoorbeeld Duitsland en Engeland, maar niet over je eigen omgeving. Drie leerlingen verbinden hun keuze voor meer taal of cultuur aan hun vervolgopleiding. Ze willen in Fryslân blijven en bijvoorbeeld in de zorg gaan

werken en vinden dat je met meer kennis van taal en cultuur *"better mei de minsken prate kinne."*

Kern of keuze?

Een flinke meerderheid, vooral op havo en vwo, wil graag wat te kiezen hebben in het examenprogramma. Met name omdat je dan iets kunt doen wat je zelf interessant vindt. Desgevraagd komen er direct voorbeelden: *"Skûtsjesilen, want mijn vader is bemanningslid van een skûtsje!"*, *"Mijn dorp, want er staat nog een oude stins en mijn basisschool is genoemd naar een beroemde schrijver."* Vmbo'ers zijn wat gereserveerder: het is leuk, maar dan moet je wel goede begeleiding van je docent krijgen. Een aantal leerlingen legt verband met wat ze eerder al bij Fries hebben gehad, bijvoorbeeld op de basisschool en/of in de onderbouw van het vo: ze vonden het vooral interessant de omgeving te verkennen door die te bezoeken (buiten het schoolgebouw, in contact met andere mensen en 'andere activiteiten zoals filmpjes maken en ouderen interviewen').

Desgevraagd gaf een enkeling aan dat ze ook wel zouden willen kiezen voor een module waarin ze hun taalvaardigheid konden verdiepen, vooral als deelname zou leiden tot een beter eindcijfer. Bij de keuze voor Friese taal en cultuur in het vakkenpakket speelt voor velen, zeker bij Friestaligen, (ook) de overweging mee dat Fries een compensatiecijfer kan zijn.

Opvallend in de panelgesprekken was het feit dat leerlingen vlot met concrete voorbeelden van gewenste (culturele) onderwerpen kwamen en hun voorstellen vooral verbonden aan eigen voorkeuren en persoonlijke netwerken: *"It Frysk hynder, want dêr ryd ik sels op."*

Het (centraal) examen Fries

Een flinke meerderheid is bekend met de huidige inrichting van het examen. Verschillende groepen van de bevroegde leerlingen hebben er al mee geoefend. Hun ervaring: het was wel te doen. Algemene kritiek: de teksten zijn lang en meestal niet erg opwindend. Een havo-groep heeft ook al kennis gemaakt met het examen Engels: dat was leuker omdat het afwisselender was. Op de vraag of je andere vaardigheden in een examen zou moeten opnemen, bleek meer dan de helft positief. Opvallend daarbij: schrijven werd niet op voorhand afgewezen, terwijl schrijfvaardigheid Fries toch als pittig wordt ervaren. Kanttekeningen bij een eventuele schrijfopdracht: die moet niet te lang zijn en bovendien moet de beoordeling gebaseerd worden op inhoudelijke aspecten en niet op grammatica en spelling (*'Met al die rare streepjes en dakjes'*). De suggestie om ook een kijk-/luisteropdracht in het examen op te nemen werd door een kleine meerderheid van de leerlingen positief ontvangen: meestal waren zulke opdrachten niet moeilijk. Of die verschillende opdrachten binnen

het examen dan (thematisch) verbonden moesten zijn, stuitte bij sommigen op bezwaren: dat zou saai kunnen uitpakken en bovendien zou het zomaar om een thema kunnen gaan waar je *"niks mee had"*. Daarentegen kon je er volgens anderen ook voordeel van hebben *"als je het een lekker onderwerp vond, bijvoorbeeld over het Friese paard"*.

De vragenuurtjes in de verschillende groepen bleken heel informatief en de combinatie met de vragenlijst productief: niet voor alle, maar wel bij sommige vragen uit de lijst gold dat je in het gesprek dieper op antwoorden in kon gaan, vaak met verrassend resultaat.

3.1.4 Kwaliteitsmonitoring

Een belangrijk instrument van kwaliteitszorg is monitoring en evaluatie op proces en (tussen)producten.

Monitoring en evaluatie hebben aandacht voor de processen binnen de vakvernieuwingscommissie en voor de omgang met, en het benutten van, de inbreng van de advieskringen. Het gaat daarbij om het uitzetten van vragenlijsten bij de hele vakvernieuwingscommissie, drie keer per ontwikkeljaar. Daarin geven leden van de commissie aan of en hoe de doelstellingen van ontwikkelsessies worden bereikt. Ook geven ze aan in hoeverre ze daarin voldoende worden gefaciliteerd en wat ze nog nodig hebben. Deze informatie is sturingsinformatie voor procesregisseur en programmteam.

Daarnaast worden de verschillende tussenproducten gemonitord op basis van de kwaliteitscriteria uit de werkopdracht. Daarbij is er ook aandacht voor de consistentie tussen de conceptexamenprogramma's van de verschillende vakken en tussen de conceptkerndoelen en conceptexamenprogramma's. Monitoring en evaluatie leveren zo informatie op over de inhoudelijke voortgang van het traject aan de vakvernieuwingscommissies en het programmteam van SLO. Met de opbrengst van monitoring en evaluatie kan de vakvernieuwingscommissie waar nodig worden aan- en bijgestuurd op basis van de vastgestelde kwaliteitscriteria en werkwijzen. Deze input en feedback worden door monitoring en evaluatie beschikbaar gesteld aan de commissie in de vorm van monitorrapportages. Deze rapportages worden in een gesprek met de curriculumexperts toegelicht. De curriculumexperts lichten de inzichten toe in de vakvernieuwingscommissie, zodat deze worden gebruikt bij het doorontwikkelen van de conceptexamenprogramma's.

Team monitoring en evaluatie gaven de vakvernieuwingscommissie waardevolle adviezen mee. Zo lazen ze alle examenprogramma's mee en gaven adviezen over de vakken heen. De drie belangrijkste inzichten lagen ten eerste op het

terrein van samenhang tussen de karakteristiek en de eindtermen. Het advies was om de uitgangspunten zoals beschreven in de karakteristiek, duidelijk zichtbaar te maken in de eindtermen en andersom. Concreet kon dat door zorgvuldig gebruik van (handelings)werkwoorden in de verschillende documenten. Met behulp van deze concrete adviezen heeft de vakvernieuwingscommissie de teksten verder uitgewerkt en op elkaar afgestemd.

Ten tweede werd gewezen op de wenselijkheid van meer samenhang tussen inhouden van de conceptexamenprogramma's van de talen. Tijdens het actualisatietraject hebben de curriculumexperts regelmatig overleg gehad over keuzes en ontwikkelingen. De overkoepelende feedback van team monitoring en evaluatie was hierin een belangrijke factor.

Ten derde is er gewezen op het gebruik van verschillende handelingswerkwoorden in eerste versies van de doelzinnen. Het ging dan meer specifiek om de vraag of de handelingswerkwoorden passend waren voor het type doel (beheersing, ervaring, hybride). Aan de hand van deze aanwijzingen kon de vakvernieuwingscommissie de doelzinnen (en uitwerkingen van deze doelzinnen) concreter en consistentere maken.

3.1.5 Expertpoule

Het team van monitoring en evaluatie werkt nauw samen met de expertpoule. SLO heeft een expertpoule ingericht, bestaande uit experts op het gebied van de vakoverstijgende aspecten die in de werkopdracht beschreven zijn: rationale/doeldomeinen, differentiatie, vmbo, LOB, vaardigheden, diversiteit, kansengelijkheid, burgerschap en digitale geletterdheid.

De expertpoule heeft twee functies:

- monitorfunctie: de expertpoule werkt samen met het monitorteam bij het uitvoeren van inhoudelijke analyses en bekijkt of deze vakoverstijgende aspecten goed gewaarborgd zijn in de (tussen)producten;
- adviesfunctie: leden van de expertpoule dragen bij aan interne sessies over kennisdeling. De kijkwijzer van de expertpoule op de verschillende onderwerpen staat centraal. Uitkomsten van analyses worden gedeeld en besproken, gericht op het doen van aanpassingen. Daarnaast is de expertpoule beschikbaar om de vakvernieuwingscommissie bij te staan met advies of om actief te helpen bij het opnemen van vakoverstijgende aspecten.

3.1.6 Redactie

Tijdens het ontwikkelproces is er twee keer een tussentijdse redactie uitgevoerd vanuit curriculair-inhoudelijk en curriculair-technisch perspectief. De eerste redactie vond plaats na anderhalf jaar op de conceptkarakteristiek. De tweede, op de concepteindtermen, vond plaats richting oplevering van de conceptexamenprogramma's. Het redactieteam bestond uit curriculumexperts van SLO die de redactie integraal uitvoerden voor alle conceptexamenprogramma's, voor alle vakken. De feedback is teruggekoppeld via feedbackrapportages en in gesprek met de curriculumexperts per vakvernieuwingscommissie. De redactie heeft als doel de eenduidigheid, architectuur, leesbaarheid en consistentie binnen en tussen conceptexamenprogramma's te waarborgen, teneinde aan de kwaliteitseisen uit de werkopdracht te voldoen. De status van de feedback kende om die reden een 'pas toe of leg uit'-karakter.

3.2 Vakspecifiek verloop van de actualisatie

De vakvernieuwingscommissie ontwikkelde gedurende anderhalf jaar vijf conceptexamenprogramma's. De commissie begon met het bespreken van de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen en het formuleren van een visie op het vak in de bovenbouw vo. In het eerste half jaar is, vertrekkend vanuit die uitdagingen, een eerste versie van de conceptkarakteristiek geformuleerd. Ook is er een inventarisatie gemaakt van inhoud en mogelijke domeinen waarmee een conceptraamwerk voor de vijf programma's kon worden opgesteld. In het tweede halfjaar heeft de vakvernieuwingscommissie gewerkt aan een conceptraamwerk waarin de (sub)domeinen logisch werden geordend, in afstemming met het raamwerk van de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur en de raamwerken van de conceptexamenprogramma's Nederlands en de moderne vreemde talen.

Gedurende dat eerste jaar gaf de advieskring feedback op de verschillende tussenproducten. Op grond van die feedback en de interne feedback vanuit SLO werden zowel de conceptkarakteristiek als het conceptraamwerk bijgesteld. De vakvernieuwingscommissie heeft de feedback van de advieskring steeds ter harte genomen en daarover waardevolle gesprekken gevoerd, zowel onderling als met de advieskring. Mede op basis van hun zorgvuldige feedback kwamen we steeds een stap verder in het construeren van karakteristiek, raamwerk en eindtermen. Het laatste halfjaar van de ontwikkelperiode stond met name in het teken van het schrijven van alle eindtermen en het zorgvuldig ordenen van die eindtermen in het raamwerk. Daarnaast werd een voorstel geschreven voor een SE-CE-verdeling.

In anderhalf jaar zijn veel kwesties besproken binnen de vakvernieuwingscommissie. Soms werden die ingegeven door feedback van de

advieskring en andere experts, soms ontstonden die door de gesprekken die de leraren van de vakvernieuwingscommissie onderling voerden over wensen die er leefden voor de inhoudelijke vernieuwing van het vak. Enkele thema's die ter sprake kwamen, lichten we kort toe:

Doorlopende leerlijn

De wens leefde in de vakvernieuwingscommissie om in de conceptexamenprogramma's aan te sluiten bij de conceptkerndoelen Friese taal, zodat een doorlopende leerlijn ontstaat. Enkele leden van de vakvernieuwingscommissie waren ook betrokken bij de constructie van de conceptkerndoelen. Hoewel we in grote lijnen aansluiten op de kerndoelen, zijn er ook andere keuzes gemaakt. Zo kozen we voor een andere domeinindeling dan de conceptkerndoelen, omdat aansluiting bij de conceptexamenprogramma's voor de talen prevaleerde. Ook maakten we in sommige gevallen keuzes in inhouden, waardoor in de conceptexamenprogramma's enkele eindtermen zelfs eenvoudiger zijn beschreven ten opzichte van de vergelijkbare conceptkerndoelen. De commissie heeft daarover uitvoerig overleg gehad. Daarbij is vooral gekeken naar de doelgroep en de vraag gesteld of we uitvoerbare en passende examenprogramma's schrijven voor de diverse schoolsoorten en leerwegen binnen de beschikbare ruimte/tijd. De commissie is dan ook van mening dat de doorlopende leerlijn zeker tot stand komt als deze examenprogramma's worden ingevoerd in aansluiting op de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur.

Overladenheid en uitvoerbaarheid

Leden van een vakvernieuwingscommissie zien als vanzelf legio kansen en mogelijkheden om hun vak te verrijken. Er zijn immers heel veel waardevolle nieuwe vakinhouden te formuleren. Het vak Friese taal en cultuur blijft echter ook een vak waarin voldoende ruimte moet blijven om de taal te leren door die te beluisteren, te lezen, te schrijven en te spreken. Binnen de commissie zijn dan ook veel gesprekken gevoerd over een uitvoerbare combinatie van kennis en vaardigheden. Door inhouden en contexten uit de domeinen B en C volop in te zetten bij het leren en ontwikkelen van de taalvaardigheden in A, wordt ruimte gecreëerd in het curriculum.

Terugkerend gesprekspunt was de uitvoerbaarheid van de conceptexamenprogramma's vmbo-bb en -kb. Momenteel wordt in deze leerwegen het vak Friese taal en cultuur niet als examenvak aangeboden. Om die reden is er geen ervaring met het vak en de (on)mogelijkheden op het gebied van kennis en vaardigheden binnen deze leerwegen. Ook binnen de advieskring was er handelingsverlegenheid voor deze leerwegen: de leden kenden de context waarbinnen het vak gegeven moet worden te beperkt.

Daarnaast is de ontwerpruimte voor deze leerwegen kleiner. In de conceptexamenprogramma's is dan ook flink gesnoeid voor deze leerwegen, zonder de rijkdom van het vak te verliezen. Immers, alle leerlingen hebben recht op een inhoudsvol vak waarin naast vaardigheden kennis over taal en cultuur wordt onderwezen. De principes voor differentiatie, zoals in 2.3.1 nader beschreven, zijn daarbij leidend geweest. Tenslotte is de keuze voor alleen een kerncurriculum voor vmbo-bb en -kb een verlichting voor deze leerwegen; het draagt bij aan de uitvoerbaarheid.

Kern en keuze

Vanaf het begin van het ontwikkeltraject was er de wens om leerlingen een vorm van keuze te bieden in de examenprogramma's. In de huidige examenprogramma's is die mogelijkheid er ook. Dit zorgt wel voor een versmalling van het aanbod: leerlingen mogen keuzes maken in domeinen voor het schoolexamen, maar laten daarmee andere inhouden liggen. De commissie wilde echter, evenals de advieskring, een brede basis voor alle leerlingen: kennis over taal en cultuur én vaardigheden én keuze. Die combinatie leverde veel gesprek op; de dreiging van overladenheid ligt al snel op de loer.

Door bewuste keuzes te maken bij de inhouden van domein B en C en de samenhang met domein A te benadrukken, poogde de commissie ruimte te creëren in de conceptexamenprogramma's. De keuzedomeinen sluiten dan ook inhoudelijk aan op het geleerde in domein A (schrijfvaardigheid), domein B (kennis over taal en taalbewustzijn) en domein C (kennis over cultuur en cultuurbewustzijn). De leerling verdiept kennis en vaardigheden binnen een van de drie keuzedomeinen schrijfverdieping, taalonderzoek of cultuuronderzoek. Daarmee ontstaat een kans leerlingen een deel van de onderwijstijd voor het vak Friese taal en cultuur te laten besteden aan een onderwerp naar keuze, passend bij de eigen interesse en aansluitend bij het geleerde in het kerncurriculum. De mogelijkheid een keuzedomein te kiezen geldt echter alleen voor de leerweg vmbo-gl/tl, havo en vwo, zoals eerder al beschreven.

Schrijfvaardigheid

De Friese taal is vooral een taal die gesproken wordt. Maar veel leerlingen die het vak kiezen, willen ook graag beter Fries leren schrijven (Coret et al., 2023). De verschillen in niveau zijn dan ook groot; sommige leerlingen spreken thuis Fries en appen in het Fries, andere leerlingen spreken thuis geen Fries en hebben ook beperkte schriftelijke vaardigheden. Fries leren schrijven vraagt om differentiatie in de klas, omdat de leraar moet anticiperen op de niveauverschillen van de leerlingen. Binnen de vakvernieuwingscommissie spraken we bijvoorbeeld over de mogelijke belemmering die Fries schrijven kan opwerpen. Zouden leerlingen het vak minder snel kiezen als ze meer moeten

schrijven? En is het noodzakelijk om in het Fries te schrijven als de leerlingen een onderzoek moeten verrichten voor een van de keuzedomeinen?

De opvattingen, zowel binnen de commissie als binnen de advieskring, waren daarover verdeeld. Aan de ene kant leefde er een grote wens om leerlingen schrijfvaardiger te maken, aan de andere kant waren er praktische bezwaren. De commissie heeft gesproken over de wens om leerlingen wél meer te laten schrijven, maar daarbij niet het accent te leggen op correctheid. Door leerlingen onder andere creatief met taal te laten spelen, worden ze gestimuleerd om ook schriftelijk de taal te gebruiken zonder daarop afgerekend te worden. Daarnaast moet de mogelijkheid bestaan om bij tekstbegrip te antwoorden in het Nederlands, zodat de beoordeling van de antwoorden ook daadwerkelijk om begrip zal gaan en niet om correctheid.

Samenhang

Bij de actualisatie van alle talenexamenprogramma's was het punt van samenhang binnen de programma's een kwestie. In de eerste plaats leeft zowel in het veld als onder leraren Fries de behoefte om meer samenhang in het curriculum aan te brengen. Daarmee wordt bedoeld dat kennis en vaardigheden in samenhang moeten worden aangeboden en het vak geen verkaveld vak mag zijn waarin de vaardigheden los worden gezien van elkaar. De huidige examenprogramma's lijken dat wel in de hand te werken: de apart gepositioneerde vaardigheden in domeinen en de beperkte ruimte voor taal en cultuur zorgen voor een focus op de vaardigheden; met name die van de leesvaardigheid.

In de tweede plaats is de commissie van mening dat kennis over taal en cultuur sterker gepositioneerd moet worden, maar geen doel op zichzelf mag zijn. Inhouden uit domein B en C moeten vooral gezien worden als rijke contexten waarbinnen leerlingen leren, lezen, schrijven, spreken en luisteren. Zo biedt het vak Friese taal en cultuur niet alleen een onderdompeling in de taalvaardigheden en kennis over taal, maar ook in de Friese cultuur waarin de leerlingen leven.

Ten slotte zocht de commissie naar mogelijkheden om beter aan te sluiten op de examenprogramma's van de andere talen. Aansluiten bij Nederlands is nodig, omdat in de tweetalige provincie beide talen zowel als thuistaal als onderwijstaal fungeren. Aansluiting met de moderne vreemde talen is ook van belang omdat een deel van de leerlingen de Friese taal juist leert als een 'vreemde taal'. Als die examenprogramma's op elkaar aansluiten, biedt dat leraren meer mogelijkheden om samen te werken over de talen heen. Ook met het oog op de toetsing van de eindtermen is gestreefd naar vergelijkbare en samenhangende

examenprogramma's. Zo kunnen de talencurricula elkaar verrijken en verlichten als ze met oog voor overeenkomsten en verschillen op elkaar worden afgestemd.

4. Conclusies, adviezen en vervolg

4.1 Maatschappelijke en curriculaire uitdagingen

In het eerste hoofdstuk van dit toelichtingsdocument zijn de maatschappelijke en curriculaire uitdagingen genoemd die in de startnotitie (Groenendijk & Hoekstra, 2023) beschreven staan. Deze vormden het uitgangspunt voor de bijstelling van de examenprogramma's. De vakvernieuwingscommissie heeft met de geactualiseerde examenprogramma's een antwoord gegeven op deze uitdagingen, zoals beschreven in hoofdstuk 2.

4.2 Adviezen n.a.v. vakspecifieke werkopdracht

Naamgeving vak

De naamgeving van het vak Friese taal en cultuur moet in alle schoolsoorten en leerwegen hetzelfde zijn. Dat geldt bij voorkeur ook voor het vak Friese taal en cultuur in de onderbouw en in het primair onderwijs.

In de huidige kerndoelen wordt gesproken over het vak 'Friese taal', terwijl in de conceptkerndoelen voor 'Friese taal en cultuur' wordt gekozen. In de huidige examenprogramma's wordt bij alle schoolsoorten en leerwegen nu al gesproken over Friese taal en cultuur. Die benaming voor het vak in de bovenbouw is daarmee consistent over alle schoolsoorten en leerwegen heen. Ook past de naam bij de inhoud en de bedoeling van het vak en sluit het in hoge mate aan bij de benaming van andere talen in de bovenbouw.

Omvang kern en keuze

De ontwerpruimte van het vak Friese taal en cultuur is voor de nieuwe examenprogramma's voor vmbo-bb en vmbo-kb zes procent, voor vmbo-gl/tl negen procent, voor havo tien procent en voor vwo negen procent van de totale ontwerpruimte. Dat betekent dat kennis, vaardigheden en houdingen diepgaander behandeld worden op vmbo-gl/tl, havo en vwo, omdat daar meer tijd is dan op het vmbo-bb/-kb (waar de beroepsgerichte vakken ongeveer de helft van de ruimte beslaan). Het vak is in deze leerwegen dus kleiner dan op vmbo-gl/tl, havo en vwo. Per saldo krijgen de leerlingen in het vmbo -bb en -kb dus minder uren les, hoewel scholen zelf keuzes maken in de inrichting van de lessentabel. De keuzedomeinen worden vanwege de kleinere ontwerpruimte ten opzichte van de andere schoolsoorten/leerweg niet aangeboden in de leerwegen vmbo-bb en -kb. Voor een nadere uitleg van de ontwerpruimte verwijzen we naar de factsheet ontwerpruimte (SLO, 2024f).

Hoewel de domeinen in samenhang moeten worden onderwezen, doet de vakvernieuwingscommissie een advies voor een verdeling van de domeinen over de gegeven ontwerpruimte. De commissie hecht veel waarde aan voldoende aandacht voor de culturele component van het vak in het curriculum, omdat dit in de huidige situatie onderbelicht is. Onderstaande tabel laat zien dat weliswaar de meeste tijd naar domein A, taal leren en gebruiken, gaat, maar dat domein B en C samen meer tijd in beslag nemen.

Schoolsoort/ leerweg	Domein A	Domein B	Domein C	Keuzedomeinen
vmbo bb/kb	40%	20%	40%	0%
vmbo gl/tl	40%	20%	30%	10%
havo	40%	20%	30%	10%
vwo	35%	20%	30%	15%

Voor vmbo-bb en -kb kiest de vakvernieuwingscommissie voor een groter accent op domein C dan op domein B. Leerlingen doen veel ervaringen op met de Friese cultuur. Ervaringen in en met die cultuur stellen hen ook in staat daarover te communiceren, waardoor ze werken aan hun taalvaardigheid (domein A). Voor vmbo-gl/tl en havo geldt dat het percentage onderwijstijd voor domein C iets lager wordt ingeschat, omdat leerlingen ook een keuzedomein kiezen waarin ze zelf een taalkundig of cultureel onderwerp verder verkennen of hun schrijfvaardigheid verdiepen.

Voor het vwo geldt dat de omvang van het keuzedomein iets groter is, om vwo-leerlingen meer gelegenheid te bieden tijdens het werken aan een keuzedomein hun academische vaardigheden verder te ontwikkelen.

De vakvernieuwingscommissie gaat ervan uit dat de domeinen altijd in samenhang worden aangeboden, waarbij tegelijkertijd aan verschillende eindtermen wordt gewerkt. Via inhouden uit de domeinen B en C worden de taalvaardigheden en inhouden van domein A versterkt en vice versa.

4.3 Vergelijking huidige en conceptexamenprogramma's

Om inzicht te geven in de veranderingen met betrekking tot de inhouden, zijn in bijlage 3 vergelijkingen opgenomen van de huidige examenprogramma's en de conceptexamenprogramma's. Per schoolsoort merken we daarover het volgende op:

Vmbo

Voor alle leerwegen in het vmbo geldt dat de taalvaardigheden lezen, luisteren, kijken, schrijven en spreken zowel in het huidige als het conceptexamenprogramma opgenomen zijn. In het huidige programma zijn

spreek- en gesprekvaardigheid in één eindterm opgenomen. In de conceptexamenprogramma's is er zowel een eindterm spreken als een eindterm gespreksvaardigheid, waarbij er in de nieuwe voorstellen meer aandacht is voor interactie en hoe gesprekken bijdragen aan het uitwisselen van meningen en informatie. In aansluiting op de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur is creatief taalgebruik een nieuwe inhoud in domein A. Dit ervaringsdoel zorgt niet voor een verzwaring van het curriculum, omdat de eindterm in combinatie met andere eindtermen kan worden aangeboden. Hierdoor draagt het juist bij aan verdere taalontwikkeling.

De huidige examenprogramma's voor het vmbo komen overeen met de examenprogramma's Nederlands. Ook nu zijn er overeenkomsten tussen de programma's, maar de Friese conceptexamenprogramma's hebben meer een eigen inkleuring gekregen, met name op het gebied van taal en cultuur. Sommige eindtermen in het huidige programma keren niet terug, bijvoorbeeld het eigen taalleerproces bevorderen en tekortschietende taal- en communicatieve kennis compenseren (huidige examenprogramma's vmbo; K3). Deze ondersteunende vaardigheden hoeven geen expliciete plaats in te nemen in een toetsprogramma, wat een examenprogramma is. Bovendien is er in conceptkerndoel 5 al aandacht voor reflectie op de eigen taalontwikkeling.

De huidige examenprogramma's vmbo bevatten één eindterm rondom fictie (K8), maar aan leerlingen worden momenteel geen duidelijke eisen gesteld. In de conceptexamenprogramma's is er meer aandacht voor literatuur en cultuur en wordt explicieter verwoord wat voor ervaringen leerlingen moeten opdoen met literatuur en cultuur en wat ze daarover moeten leren. De wens om meer aandacht te besteden aan de Friese taal en cultuur op het vmbo heeft geresulteerd in een explicieter plaats voor deze inhoud.

Op dit moment zijn er voor alle leerwegen van het vmbo examenprogramma's beschikbaar, maar wordt in de leerwegen vmbo-bb en -kb het vak Friese taal en cultuur niet aangeboden. De commissie hoopt dat daar verandering in komt en adviseert daar op korte termijn werk van te maken. Voor de leerwegen vmbo-bb en -kb is een kleiner deel van de totale ontwerpruimte beschikbaar, waardoor deze leerlingen minder tijd hebben om het examenprogramma te doorlopen. Om deze reden wordt het vak Friese taal en cultuur in deze leerwegen alleen met een schoolexamen afgesloten. Op het vmbo-gl/tl is er ook nog ruimte in het curriculum voor een keuzedomein, zoals in paragraaf 4.2 is toegelicht.

Havo

Ook voor het havo geldt dat de taalvaardigheden zowel in het huidige als het conceptexamenprogramma opgenomen zijn. In het conceptexamenprogramma is de focus die er was op zakelijke teksten verbreed; zowel zakelijke als literaire teksten worden aangeboden in domein A. Net als in de conceptexamenprogramma's voor het vmbo zijn het creatief gebruiken van taal en het voeren van gesprekken toegevoegd als nieuwe inhouden ten opzichte van het huidige examenprogramma. Deze inhouden zijn ook opgenomen in de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur voor de onderbouw vo.

In het huidige examenprogramma havo is er sprake van keuze. Alle leerlingen krijgen les over de examenstof in domein A en E (deels), maar maken een keuze uit twee van de vier domeinen B, C, D en E (overige deel). Daarmee kiezen leerlingen in feite een richting: verdieping van taal, cultuur en literatuur of verdieping van de mondelinge en schriftelijke taalvaardigheid. Andere combinaties zijn ook mogelijk, afhankelijk van het aanbod van de school. In de praktijk bieden echter veel docenten zowel literaire, culturele als talige inhouden aan in het curriculum. Ze willen dat leerlingen meer kennis krijgen over de taal die ze leren en de daaraan verbonden cultuur waarin ze leven. Om die reden heeft de vakvernieuwingscommissie voor een brede basis van taalvaardigheden en kennis van taal en cultuur gekozen, met daarnaast de mogelijkheid om een taal- of cultuuronderzoek te verrichten in het keuzedomein, of juist de schrijfvaardigheid in keuzetijd te verdiepen.

De eisen die gesteld worden aan leerlingen op het gebied van cultuur en literatuur zijn explicieter dan in het huidige programma. Ten opzichte van het vmbo-gl/tl is er een extra doel geformuleerd rond kennis over literatuur uit heden en verleden. De balans tussen beheersings- en ervaringsdoelen maakt dat er een haalbaar conceptexamenprogramma is opgeleverd dat recht doet aan zowel verdieping van kennis van taal én cultuur, als het (beter) leren gebruiken van de Friese taal.

Vwo

Ook voor het vwo geldt dat de taalvaardigheden zowel in het huidige als het conceptexamenprogramma zijn opgenomen. In het conceptexamenprogramma is de focus die er was op zakelijke teksten verbreed; zowel zakelijke als literaire teksten worden aangeboden in domein A. Op het vwo kunnen die teksten over abstractere onderwerpen gaan. Net als in de conceptexamenprogramma's voor het vmbo en havo zijn het creatief gebruiken van taal en het voeren van gesprekken toegevoegd als nieuwe inhouden ten opzichte van het huidige examenprogramma. Deze inhouden zijn ook opgenomen in de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur voor de onderbouw vo.

Bij havo staat beschreven hoe in de huidige examenprogramma's havo en vwo ruimte bestaat voor het maken van keuzes uit domeinen. Net als op het havo acht de commissie het wenselijk dat alle leerlingen te maken krijgen met de rijkdom van de Friese taal en cultuur en een brede basis ontwikkelen. In de uitwerkingen van de eindtermen is te zien dat vwo-leerlingen geregeld complexere inhoud krijgen aangeleerd of op meer analytische wijze teksten en taalverschijnselen bestuderen.

Daarnaast is de grootte van het keuzedomein op het vwo groter. Met het oog op het ontwikkelen van academische vaardigheden vindt de commissie het verstandig dat deze leerlingen een taal- of cultuuronderzoek verrichten of juist hun schrijfvaardigheid verdiepen en verbeteren. Leerlingen doen in vijftien procent van de ontwerpruimte onderzoek en kiezen daarvoor zelf een onderwerp, gelieerd aan de Friese taal en cultuur. Ze bouwen daarbij voort op de kennis die in de domeinen wordt aangeleerd.

4.4 Kerndoelen, examenprogramma's en het referentiekader

Voor Nederlands is het Referentiekader Taal bij wet vastgelegd. Daarin worden kennis en vaardigheden in verschillende niveaus nader geconcretiseerd (Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen, 2008a; 2008b).

Voor de moderne vreemde talen worden taalniveaus nader uitgewerkt in het Europees Referentiekader (ERK), het Companion Volume (Council of Europe, 2020; voor de Nederlandse vertaling: Raad van Europa, 2020). Bij de moderne vreemde talen wordt in de conceptexamenprogramma's een passende koppeling gemaakt aan de niveaus zoals die in het ERK zijn vastgelegd en passen bij taal, vaardigheid en schoolsoort/leerweg. De huidige examens Nederlands sluiten aan bij het Referentiekader Taal. In 2022 werd in opdracht van het ministerie van OCW een rapport uitgebracht waarin de Nederlandse referentieniveaus werden geanalyseerd en geëvalueerd (Van den Broek et al., 2022). Op grond van de nieuwe conceptkerndoelen en -examenprogramma's is een advies nodig over de inhoud, vorm, functie en status van het Referentiekader Taal en daarmee ook hun functie voor de examens Nederlands.

In Fryslân is in 2015 het Referinsjeramt Frysk opgeleverd (Referinsjeramt Frysk, Meestringa & Oosterloo, 2015), waarin voor de domeinen gesprekken voeren, spreken, luisteren, schrijven en lezen niveaus zijn beschreven, gebaseerd op het ERK voor de moderne vreemde talen. Op basis hiervan kan het taalniveau Fries inzichtelijk worden gemaakt. Het ERK en Referinsjeramt Frysk blijven belangrijke kaders voor het formuleren van niveaus van beheersing voor de nieuwe examenprogramma's, maar deze zijn niet bij wet vastgelegd en niet geldig voor het daadwerkelijk vaststellen van niveaus in examens. De

constructiegroepen die voor Cito de centrale examens maken, stemmen met elkaar af of inhoud, tekstvorm en taken passend zijn bij de schoolsoorten. Op die manier bepalen ze het niveau van de examens.

De vakvernieuwingscommissie heeft niet de opdracht gekregen om precieze beheersingsniveaus, zoals in het ERK of RKT, te beschrijven of te koppelen vanuit bestaande kaders zoals de commissie mvt die wel heeft gekregen. Ook kreeg de commissie geen opdracht om een advies uit te brengen over de wenselijkheid van het gebruik van een referentiekader voor de Friese taal.

4.5 Fase van beproeven

De oplevering van de conceptexamenprogramma's geeft het startsein voor de vervolgfases om te komen tot definitieve examenprogramma's.

Geactualiseerde examenprogramma's zijn een belangrijke voorwaarde, maar geen garantie op goed onderwijs en passende examinering. De werkelijke kwaliteit van het onderwijs ontstaat immers in de school en in de klas. We onderscheiden daarom verschillende fasen in het proces om te komen tot nieuwe examenprogramma's die uitgangspunt zijn voor onderwijs en examinering in de bovenbouw vo. Na de ontwikkeling van de conceptexamenprogramma's, die in 2024 worden afgerond, starten – deels gelijktijdig – de volgende fasen:

- ontwikkelen van conceptsyllabi onder regie van het College voor Toetsen en Examens (CvTE);
- beproeven van de conceptexamenprogramma's onder regie van SLO;
- opleveren van handreikingen.

Naar een nieuw examenprogramma en examen in 4 fasen

AANLEIDING: POLITIEK / MAATSCHAPPELIJK / INHOUDELIJK

4.5.1 Ontwikkelen van conceptsyllabi

In schooljaar 2024-2025 start de ontwikkeling van conceptsyllabi voor de geactualiseerde vakken met een centraal examen. Het doel van de syllabi? Leraren en examenmakers ondersteunen bij respectievelijk het voorbereiden van examenkandidaten op de centrale examens, en het construeren van de centrale examens.

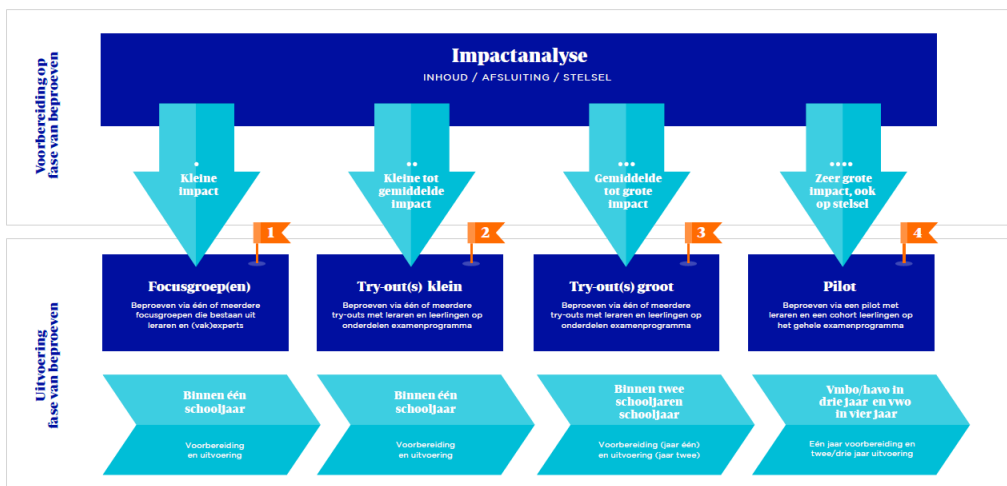
De ontwikkeling van conceptsyllabi gebeurt onder regie van het CvTE. Hiervoor worden syllabuscommissies met leraren en vakdeskundigen samengesteld. Zij gaan de eindtermen uitwerken die aan het centraal examen zijn toegewezen.

Gedurende de ontwikkeling van de conceptsyllabi haalt CvTE feedback op bij leraren. De conceptsyllabi worden zomer 2025 opgeleverd en gepubliceerd.

4.5.2 Beproeven van de conceptexamenprogramma's

Parallel aan het syllabitraject, bereidt SLO vanaf september 2024 de fase van beproeven voor. Dat betekent op de eerste plaats dat we voor de verschillende conceptexamenprogramma's van elk vak een impactanalyse maken. We brengen in kaart hoeveel er ten opzichte van het huidige examenprogramma verandert op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel. Op basis van de uitkomsten van deze analyse bepalen we hoe omvangrijk er beproefd moet worden en welk tijdspad dat vraagt.

Vormen van beproeven

We zoeken steeds naar een optimale balans tussen tijd en kwaliteit. Dit betekent dat (de voorbereiding van) de fase van beproeven zo kort mogelijk duurt, maar lang genoeg om de examenprogramma's verantwoord te implementeren. Want hoe groter de aanpassingen ten opzichte van de huidige examenprogramma's, hoe meer implicaties voor het onderwijs en de

examinering, hoe meer dat vraagt van beproeven en implementeren. We onderscheiden vier vormen met elk een eigen tijdpad.

Als uit de impactanalyse blijkt dat vorm 1 (focusgroepen) of vorm 2 of 3 (een try-out) passend is, dan worden onderdelen van het conceptexamenprogramma door leraren en leerlingen beproefd in één schooljaar, beoogd in 2025-2026. Als uit de impactanalyse blijkt dat de veranderingen op inhoud, wijze van afsluiting en stelsel groot zijn, dan wordt gekozen voor vorm 4 (een pilot). Het volledige conceptexamenprogramma, inclusief conceptsyllabus, voor vakken met een centraal examen wordt beproefd. Voor vmbo en havo vraagt dit twee jaar, voor vwo drie jaar. In het voorbereidingsjaar (2024-2025) worden materialen ontwikkeld voor de fase van beproeven, en worden scholen geworven die mee willen werken aan het beproeven. In schooljaar 2025-2026 start het daadwerkelijk beproeven van de conceptexamenprogramma's en -syllabi in de onderwijspraktijk.

4.5.3 Opleveren van handreikingen

Tijdens de fase van beproeven gaan we op scholen in gesprek met in elk geval leraren en schoolleiders. Met hen bespreken we de vraag welke informatie, gespreksleidraden en voorbeelden nodig zijn om de bedoeling en inhoud van de conceptexamenprogramma's in onderwijs en toetsing vorm te geven. Deze gesprekken leiden tot handreikingen. Deze handreikingen zijn ter inspiratie en niet voorschrijvend, maar helpen scholen om te komen van een examenprogramma naar een onderwijs- en toetsprogramma.

4.5.4 Adviezen ten aanzien van de fase van beproeven

Tijdens de fase van beproeven worden stappen gezet naar een goede implementatie van de examenprogramma's. In de eerder genoemde impactanalyse zal nader worden uitgewerkt in hoeverre de conceptexamenprogramma's verschillen van de huidige examenprogramma's en wat de gevolgen zijn voor onderwijs en toetsing. We adviseren de volgende inhoudelijke kwesties mee te nemen in de fase van beproeven.

Begrijpelijkheid en compleetheid eindtermen

De opdracht was om eindtermen te schrijven die kennis, vaardigheden en/of houdingen beschrijven die leerlingen aan het einde van de bovenbouw vo minimaal dienen te bereiken (OCW, 2021). De eindtermen beschrijven in termen van beheersing en/of ervaring wat nodig is om het vak met succes af te ronden. De vakvernieuwingscommissie heeft gedurende het proces steeds gestreefd naar het schrijven van begrijpelijke doelen voor leraren. Ze moeten met de concepteindtermen onderwijs kunnen maken. De begrijpelijkheid van de concepteindtermen moet om die reden beproefd worden onder leraren.

Daarnaast is gestreefd naar compleetheid: de eindtermen moeten de breedte en bedoeling van het schoolvak Friese taal en cultuur laten zien, zowel op het gebied van taalvaardigheden als kennis over taal en cultuur. Bij het maken van inhoudelijke keuzes liet de vakvernieuwingscommissie zich adviseren door de advieskring en vele andere experts. In de fase van beproeven zal nader moeten worden onderzocht of de gemaakte keuzes passend zijn. Schetsen we op deze manier de contouren voor een actueel, passend en compleet programma voor de bovenbouw?

Nieuwe inhouden

De conceptexamenprogramma's bieden ruimte voor nieuwe inhouden in alle drie de domeinen. In bijlage 3 is een vergelijking gemaakt van de huidige examenprogramma's en de conceptexamenprogramma's op inhoud. Ook zijn de verschillen zichtbaar gemaakt.

In de fase van beproeven is het met name van belang om de nieuw voorgestelde vakinhouden voor te leggen aan leraren. Nieuwe inhouden, zoals interactie en gespreksvaardigheid op havo en vwo, verplicht literaire werken (jeugdliteratuur) lezen voor vmbo, luisteren en kijken voor havo en vwo, creatief taalgebruik en Fries erfgoed voor alle schoolsoorten en leerwegen, vragen om voldoende vakinhoudelijke en vakdidactische kennis onder leraren. Er moet worden beproefd in hoeverre leraren vertrouwd zijn met deze inhouden en welke mogelijkheden ze zien om onderwijs en toetsing vorm te geven. De fase van beproeven moet duidelijkheid scheppen over in hoeverre de inhouden urgent en gewenst zijn, in hoeverre ze extra professionalisering van de leraar vragen en in hoeverre ze uitvoerbaar zijn in het totale examenprogramma.

Omvang en verhouding domeinen

In de conceptexamenprogramma's komt er meer ruimte voor taalbewustzijn en cultuurbewustzijn. Daarom is het belangrijk om in de fase van beproeven nader te onderzoeken of de voorgestelde omvang van de domeinen en hoe de domeinen zich tot elkaar verhouden, uitvoerbaar zijn. De fase van beproeven moet meer helderheid verschaffen over hoe taalvaardigheden en kennis over de Friese taal en cultuur in balans kunnen worden onderwezen en getoetst. In paragraaf 4.2 lichten we dat nader toe.

Ervaringsdoelen

De conceptexamenprogramma's Friese taal en cultuur bevatten een substantieel deel kennis over taal en cultuur. Daarnaast worden met name in de subdomeinen B2 en C2 ervaringsdoelen beschreven. Leerlingen leren namelijk ook over de Friese taal en cultuur door ervaringen op te doen aan de hand van culturele uitingen. Ervaringsdoelen beschrijven welke inspanning van een

leerling wordt verwacht met het oog op ervaringen of expressieve reacties. De opbrengsten van een ervaringsdoel worden op een andere manier getoetst en vragen om een (deels) nieuwe inrichting van het bovenbouwcurriculum. De fase van beproeven moet ook helderheid scheppen in hoeverre leraren ondersteuning nodig hebben bij het bieden van onderwijs en het op passende wijze toetsen van kennis én ervaringen.

Examenvak in de bovenbouw vmbo-bb en -kb

Momenteel zijn er geen leerlingen in Fryslân die het vak Friese taal en cultuur volgen in de bovenbouw vmbo-bb en -kb. Het vak kan daar alleen gekozen worden als extra vak, wat de keuze voor Fries bemoeilijkt. Op vmbo-gl/tl, havo en vwo kunnen leerlingen binnen reguliere profielen kiezen voor het vak Friese taal en cultuur. Dat maakt de keuze voor het vak in ieder geval toegankelijker. Binnen de leerwegen vmbo-bb en -kb kan alleen een extra moderne taal als profielkeuzevak worden gekozen in de profielen cultuur en maatschappij en economie en maatschappij. Op deze leerwegen wordt alleen een schoolexamen afgenomen. De wens leeft om juist vanwege de maatschappelijke relevantie in deze leerwegen het vak aan te bieden binnen reguliere profielen. Leerlingen op vmbo-bb en -kb blijven relatief vaak wonen in de provincie én voeren vaker beroepen uit waarin het Fries als omgangstaal wordt gepraktiseerd.

Omdat er nu geen leerlingen zijn die het vak volgen, moeten de inhouden van de examenprogramma's op een andere wijze worden beproefd. Dit kan bijvoorbeeld door leraren met ervaring in de bovenbouw vmbo-gl/tl en onderbouw vmbo-bb en -kb te raadplegen, en ondertussen met het ministerie van OCW en de provincie te onderzoeken hoe vo-scholen die dat willen al kunnen beginnen met het aanbieden van het vak.

Kern en keuze in het curriculum

De conceptexamenprogramma's bestaan voor alle leerwegen van het vmbo en havo en vwo uit een kerncurriculum dat de domeinen A, B en C bevat. Voor vmbo-gl/tl, havo en vwo wordt daarnaast een keuzecurriculum voorgesteld. Daarin kan de leerling kiezen voor het keuzedomein schrijfverdieping, taalonderzoek of cultuuronderzoek. De vakvernieuwingscommissie heeft eerder aangegeven hoeveel procent van de ontwerpruimte wordt ingeschat voor het uitvoeren van een keuzedomein. Er moet worden beproefd of de combinatie van kerncurriculum en keuzedomein uitvoerbaar is binnen de gestelde ontwerpruimte.

Daarnaast is de keuzeconstructie voor havo en vwo anders dan de huidige examenprogramma's. Daarin bestaat namelijk nu al de mogelijkheid om voor het SE keuzes te maken in de domeinen. Dit vertaalt zich in de praktijk vaak

naar een keuze voor taal óf cultuur. Die keuze is er in de conceptexamenprogramma's niet meer: de kern is voor alle leerlingen gelijk en bevat alle vaardigheden, taal én cultuur. De nieuwe keuzemogelijkheid is gericht op verdieping van de schrijfvaardigheid of het onderzoek doen naar een talig of cultureel verschijnsel. De impact van deze wijzigingen in de structuur van kern en keuze moet nader geanalyseerd en beproefd worden.

Randvoorwaarden

In de fase van beproeven is het van belang na te gaan in hoeverre de conceptexamenprogramma's uitgevoerd kunnen worden in de voorgestelde ontwerpruimte en in hoeverre professionalisering van leraren nodig is. Professionalisering van leraren strekt zich uit van (nieuwe) vakinhouden tot toetsing en beoordeling.

Om leraren meer vat te laten krijgen op de conceptexamenprogramma's kunnen voorbeeldmaterialen helpend zijn. Zogenaamde doorkijkjes van doelen naar praktijk geven zicht op de uitvoering van het curriculum op school. In de fase van beproeven is het van belang om leraren en schoolleiders te bevragen op curriculumbewust handelen. Wat is nodig om de actualisatie van de examenprogramma's succesvol te implementeren in de bovenbouw? Ten eerste zijn curriculumbewuste leraren nodig. Daarnaast moet de fase van beproeven in kaart brengen welke behoeften er leven, en in hoeverre scholing en ondersteuning noodzakelijk zijn.

Voor het vak Friese taal en cultuur geldt dat het in principe wordt gevolgd door leerlingen die wonen in de provincie Fryslân en daar naar school gaan. Het vak wordt onderwezen in de omgeving waar de taal 'leeft'. Samenwerking met alle partijen die betrokken zijn bij het vak Friese taal en cultuur is een voorwaarde voor het welslagen van de implementatie van de actualisatie. In de fase van beproeven moet dan ook worden verkend hoe de verschillende partijen en de Provincie samen een rol spelen in het ontwikkelen en ontsluiten van passende leermiddelen bij de geactualiseerde examenprogramma's. Dat vraagt ook om investeringen in de lerarenopleidingen; ze spelen een cruciale rol in het om- en bijscholen van leraren en het opleiden van nieuwe leraren die nodig zijn voor vak Friese taal en cultuur.

5. Referenties

- Ağırdağ, O., & Kambell, E. R. (2018). *Meertaligheid en onderwijs*. Boom uitgevers.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M. & Van Tartwijk, J. (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1*. Wetenschappelijke Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M. & Van Tartwijk, J. (2021a). *Doel en ruimte. Tussenadvies 2*. Wetenschappelijke Curriculumcommissie.
- Ağırdağ, O., Biesta, G., Bosker, R., Kuiper, R., Nieveen, N., Raijmakers, M., Van Tartwijk, J., & Boogaard, M. (2021b). *Kaders voor kansen. Naar een beoordelingskader kansengelijkheid voor het funderend onderwijs. Verdiepende studie Wetenschappelijke Curriculumcommissie*. Wetenschappelijke Curriculumcommissie.
- Cedin (2023). Startnotitie kerndoelen Friese taal & cultuur. Cedin.
- Cedin (2024a). Conceptkerndoelen Friese taal & cultuur. Cedin.
- Cedin (2024b). Toelichtingsdocument Conceptkerndoelen Friese taal & cultuur. Cedin.
- Council of Europe (2020). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment – Companion volume*. Council of Europe Publishing.
- Coret, M., Günther, M., & Duarte, J. (2023). *Skriuw it mar! It is mei skriuwen ek best te dwaan*. NHL Stenden.
- Curriculumcommissie (2020). *Kaders voor de toekomst. Tussenadvies 1 Wetenschappelijke curriculumcommissie*. Geraadpleegd van: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/02/04/tussen-advies-1-kaders-voor-de-toekomst>
- Dashboard onderwijs*. (z.d.). Geraadpleegd juli 2024, van <https://staat-van-fryslan.hub.arcgis.com/pages/f079f8d191e54d9a8018554f343073c7>
- Dasli, M. (2011). Reviving the 'moments': From cultural awareness and cross-cultural mediation to critical intercultural language pedagogy. *Pedagogy, Culture & Society*, 19(1), 21-39. <http://dx.doi.org/10.1080/14681366.2011.527118>
- DBNL (1969). *Onderwijs in het Fries Drs. R. Straatsma, Neerlandia*. Jaargang 73 - DBNL. Geraadpleegd juli 2023, van https://www.dbnl.org/tekst/nee003196901_01/nee003196901_01_0047.php

- Dera, J., Gubbels, J., Van der Loo, J., & Van Rijt, J. (Red.) (2023). *Vaardig met vakinhoud*. Uitgeverij Coutinho.
- De Vries, H., & Van Rooyen, L. (2021). *Startnotitie digitale geletterdheid. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- DINGtiid (2016). *Meertaligheid als kwaliteit en doel, advies over Fries in het onderwijs*. Geraadpleegd van:
<https://dingtiid.frl/wp-content/uploads/2017/05/Nederlandstalig-Onderwijsadviesrapport-DINGtiid.pdf>
- Drude, S., & *Intangible Cultural Heritage Unit's Ad Hoc Expert Group* (2003). *Language vitality and endangerment*.
- Duarte, J., & Günther, M. (2018). A holistic model for multilingualism in education. *EuroAmerican Journal of applied linguistics and languages, special issue*, 5(2), 24-43
- Duarte, J. (2020). *Troef of trend. Actuele ontwikkelingen in de meertaligheidsdidactiek*. Inaugurele rede. NHL Stenden Hogeschool.
- Duarte, J. (2022). Meertaligheid als cruciaal identiteitskenmerk: een driehoeksperspectief voor het onderwijs. *Levende Talen Magazine*, 109(3), 15-19.
- Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen (2008a). *Over de drempels met taal en rekenen, Hoofdrapport van de Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen*.
- Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen (2008b). *Over de drempels met taal. De niveaus voor de taalvaardigheid*. Onderdeel van de eindrapportage van de Expertgroep Doorlopende Leerlijnen Taal en Rekenen.
- Fasoglio, D., & Tammega, M. (2021). *Startnotitie Moderne Vreemde Talen. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Graham, S. (2020). The sciences of reading and writing must become more fully integrated. *Reading Research Quarterly*, 55(S1), S35-S44.
<https://doi.org/10.1002/rrq.332>
- Groenendijk, T., & Hoekstra, G. (2023). *Startnotitie Friese taal en cultuur. Actualisatie examenprogramma's*. SLO.
- Herder, A., Van Silfhout, G., & Jansen, I. (2021). *Startnotitie Nederlands. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Inspectie van het Onderwijs (2010). *Tussen wens en werkelijkheid*. Geraadpleegd juli 2023, van
<https://www.onderwijsinspectie.nl/documenten/rapporten/2010/11/24/tussen-wens-en-werkelijkheid>
- Inspectie van het Onderwijs (2019). *Sizzen is neat, mar dwaan is in ding. Fries in het primair en voortgezet onderwijs*. Geraadpleegd december 2023, van
<https://open.overheid.nl/repository/ronl-56eac94e-183c-4215-b646-250614b7e4fc/1/pdf/themarapportage-fries-in-het-primair-en-voortgezet-onderwijs-versie-in-nederlandse-taal.pdf>

- Janssen, T., Broekkamp, H., & Smallegange, E. (2006). *De relatie tussen literatuur lezen en creatief schrijven: Een onderzoek*. Stichting Lezen.
- Kintsch, W., & Van Dijk, T. A. (1978). Toward a model of text comprehension and production. *Psychological Review*, 85(5), 363-394.
- Koster, S., Cnossen, F., & Kema, S. (2023). TalentMonitor Friesland. *Talent in de Regio*. Rijksuniversiteit Groningen. Geraadpleegd juli 2023, van https://cuatro.sim-cdn.nl/openfryslan3fa4e5/uploads/verhalen_op_de_friese_arbeidsmarkt_pdf_supplement.pdf?cb=1vx7Yx8k
- Kurrikulum.frl (2020). *Preambule, visie, grote opdrachten, bouwstenen*. Toelichting. Cedin. Geraadpleegd december 2022, van <https://www.kurrikulum.frl/nl/>
- Ministerie van OCW (2021). *Rationale van het funderend onderwijs. Bijlage 2, Nadere adviesaanvraag tussenadvies 3*. Geraadpleegd juli 2024, van <https://www.rijksoverheid.nl/binaries/rijksoverheid/documenten/publicaties/2021/07/12/nadere-adviesaanvraag-tussenadvies-3---rationale-van-het-funderend-onderwijs/Nadere+adviesaanvraag+tussenadvies+3+%E2%80%93+Rationale+van+het+funderend+onderwijs.pdf>
- Meestringa, T., & Oosterloo, A. (2015). *Referinsjeramt Frysk*. Afûk.
- Meesterschapsteam Moderne Vreemde Talen (2022). *Visie op de toekomst van het curriculum Moderne Vreemde Talen*. Geraadpleegd juli 2024, van <https://modernevreemdetalen.vakdidactiekgw.nl/wp-content/uploads/sites/6/2022/04/Basistekst-visie-4.4.pdf>
- OCW (2021). *Bijstelling concept examenprogramma's voor vmbo, havo en vwo*. Werkopdracht aan SLO. Geraadpleegd december 2022, van <https://www.slo.nl/publish/pages/18819/werkopdracht.pdf>
- Mercer, N. (2008). Talk and the development of reasoning and understanding. *Human development*, 51(1), 90-100.
- Nieuwelink, H. (2023). *Bevorderen van veerkrachtige democratische gezindheid. Een pleidooi voor het versterken van burgerschapsonderwijs. Lectorale rede*. Hogeschool van Amsterdam. Geraadpleegd augustus 2024, van <https://www.hva.nl/content/evenementen/oraties/2023/02/hessel-nieuwelink.html>
- Provincie Fryslân (2020). *De Fryske Taalatlas 2020; De Friese taal in beeld*. Geraadpleegd april 2023, van <https://friesland.databank.nl/report/Taalatlas%202020%20%28Fries%29.pdf>
- Provincie Fryslân (2021). *Projectplan Taalplan Frysk 2030*. Geraadpleegd april 2023, van <https://taalplan.frl/wat-is-taalplan-frysk/>

- Provincie Fryslân (2024a). *Bestjoersôfspraak Fryske taal en kultuer 2024 – 2028*. Geraadpleegd juli 2024, van <https://open.overheid.nl/documenten/2d7f302c-04b8-49f8-bc8b-bbb64a448250/file>
- Provincie Fryslân (2024b). *Fansels Frysk. Taalnota 2025 – 2028*. Geraadpleegd juli 2024, van https://cuatro.sim-cdn.nl/fryslan/uploads/2024-05-14_taalnota_nl.pdf?cb=2HdyA6UK
- Raad van Europa (2020). *Gemeenschappelijk Europees referentiekader voor talen: Leren, onderwijzen, beoordelen - Aangevulde uitgave*. Nederlandse vertaling oktober 2022.
- Raad van Europa (z.j.). *Een stem voor regionale en minderheidstalen. Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden*. Nederlandse versie, vertaald door Mercator Research Centre on Linguistic Diversity and Language Learning - Ljouwert / Leeuwarden (Fryslân / Netherlands)
- Riemersma, A., & Jonkman, R. (2011). Uitdaging voor lectoraat Fries en meertaligheid. Aansluiting tussen meertalig basisonderwijs en meertalig voortgezet onderwijs. *Levende Talen Magazine*, (98)3, 26-30.
- Sabatini, J., O'Reilly, T., Weeks, J., & Wang, Z. (2020). Engineering a twenty-first century reading comprehension assessment system utilizing scenario-based assessment techniques. *International Journal of Testing*, 20(1), 1-23.
- Shanahan, T. (2016). *Relationships between reading and writing development*. Handbook of writing research, 2, 194-207.
- Scheltinga, F. (2022). *Mondelinge taalvaardigheid: luisteren, spreken en gesprekken*. NRO. https://www.nro.nl/sites/nro/files/mediafiles/incident2202649review_mondelinge_taalvaardigheid_-_scheltinga_2022.pdf
- SLO (2024a). *Conceptexamenprogramma Friese taal en cultuur Vmbo – basisberoepsgerichte leerweg (bb)* (september 2024). Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl
- SLO (2024b). *Conceptexamenprogramma Friese taal en cultuur Vmbo – kaderberoepsgerichte leerweg (kb)* (september 2024). Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl
- SLO (2024c). *Conceptexamenprogramma Friese taal en cultuur Vmbo – Gemengde en theoretische leerweg (gl/tl)* (september 2024). Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl
- SLO (2024d). *Conceptexamenprogramma Friese taal en cultuur Havo* (september 2024). Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl
- SLO (2024e). *Conceptexamenprogramma Friese taal en cultuur Vwo* (september 2024). Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl
- SLO (2024f). *Factsheet ontwerpruimte*. Raadpleegbaar op: www.actualisatie-examenprogrammas.nl

- Sol, Y., & Visser, A. (2023). *Vaardigheden in het landelijke curriculum. Verantwoording van de categorisering en definiëring van vaardigheden bij de actualisatie van kerndoelen en examenprogramma's*. SLO.
- Squires, D. (2012). Curriculum alignment research suggests that alignment can improve student achievement. *The Clearing House: A Journal of Educational Strategies, Issues and Ideas*, 85(4), 129-135.
- Stichting Lezen (2023). *Aandacht voor diep lezen. Een blik op 21^e-eeuwse geletterdheid*. Stichting Lezen.
- Ten Peze, A. (2019). Het Schrijflab: Creatief schrijven in havo en vwo 4. *Levende Talen Magazine*, 106(4), 4-9.
- Van Beuningen, C., & Polišká, D. (2023). *Meertaligheid in de klas*. In J. Dera, J. Gubbels, J. van der Loo, & J. van Rijt (Reds.), *Vaardig met vakinhoud* (pp. 27-39). Uitgeverij Coutinho.
- Van den Broek, A., Bron, J., Gubbels, J., Gijsel, M., Hoogeveen, M., Lentjes, J., & van Zanten, M. (2022). *Analyse en evaluatie referentieniveaus Nederlandse taal en rekenen*.
- Van den Broek, P. (2009). *Cognitieve en neurologische processen tijdens begrijpend lezen: Fundamenteel onderzoek en onderwijskundige toepassing* (Oratie). De cognitieve en neurobiologische achtergronden van leren en doceren, Universiteit Leiden.
- Varkevisser, N.A., & Walsweer, A.P. (2018). *It is mei sizzen net te dwaan. Rapport Taalplan Frysk. Inventarisatie naar de stand van zaken m.b.t. het (vak) Fries in het primair en voortgezet onderwijs*. Leeuwarden: Provinsje Fryslân.
- Varkevisser, N.A., & Walsweer, A.P. (2023). *It is mei sizzen net te dwaan. 1-mjitting primêr ûnderwiis*. Leeuwarden: Provinsje Fryslân.
- Visser A. & Gelinck, C. (2021). *Startnotitie Burgerschap. Bovenbouw voortgezet onderwijs*. SLO.
- Witte, T. C. H. (2008). *Het oog van de meester: een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van HAVO-en VWO-leerlingen in de tweede fase van het voortgezet onderwijs*. [Thesis fully internal (DIV), Rijksuniversiteit Groningen, faculteit Gedrags- en Maatschappijwetenschappen]. Eburon.

Bijlagen

1. Raamwerk conceptexamenprogramma's

1.1 Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-bb en vmbo-kb

Domein	Subdomein	B/E/H	Eindtermen
A Taal leren en gebruiken	Receptieve tvh	B	1. De leerling toont begrip van de inhoud van auditieve en audiovisuele Friestalige bronnen.
		B	2. De leerling toont begrip van de inhoud van schriftelijke Friestalige teksten.
	Productieve tvh	B	3. De leerling spreekt in de Friese taal afgestemd op doel, publiek en context.
		B	4. De leerling schrijft in de Friese taal afgestemd op doel, publiek en context.
		E	5. De leerling gebruikt de Friese taal op een creatieve manier.
	Interactie	B	6. De leerling voert gesprekken in de Friese taal om informatie te verkrijgen en meningen uit te wisselen.
B Taalbewustzijn	Taal als fenomeen	E	7. De leerling verkent kenmerken van de Friese taal.
		H	8. De leerling verkent de positie van de Friese taal in de meertalige samenleving in relatie tot de eigen meertalige identiteit.
	Taal en individu	H	9. De leerling verkent aspecten van taalverandering en taalvariatie in de Friese taal.
Cultuurbewustzijn	Fries erfgoed	E	10. De leerling legt verbanden tussen ervaringen, persoonlijke interesses en kwaliteiten, vervolgoopleidingen en toekomst.
		B	11. De leerling toont inzicht in het materiële en immateriële erfgoed van Fryslân.
	Cultuurbeleving	E	12. De leerling doet ervaring op met Friese cultuuruitingen.
		H	13. De leerling doet ervaring op met Friestalige jeugdliteratuur en verwoordt persoonlijke voorkeuren.

1.2 Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-gi/tl, havo en vwo - KERNCURRICULUM

Domlein	Subdomein	B/E/H	Eindtermen
A Taal leren en gebruiken	Receptieve tvh.	B	1. De leerling toont begrip van de inhoud van auditieve en audiovisuele Friestalige bronnen.
		B	2. De leerling toont begrip van de inhoud van schriftelijke Friestalige teksten.
	Productieve tvh.	B	3. De leerling spreekt in de Friese taal afgestemd op doel, publiek en context.
		B	4. De leerling schrijft in de Friese taal afgestemd op doel, publiek en context.
		E	5. De leerling gebruikt de Friese taal op een creatieve manier.
	Interactie	B	6. De leerling voert gesprekken in de Friese taal om informatie te verkrijgen en meningen uit te wisselen.
B Taalbewustzijn	Taal als fenomeen	B	7. De leerling toont inzicht in kenmerken van de Friese taal.
		B	8. De leerling toont inzicht in de positie van de Friese taal in de meertalige samenleving.
	Taal en individu	B	9. De leerling toont inzicht in taalverandering en taalvariatie in de Friese taal.
		H	10. De leerling reflecteert op eigen taalkeuzes en die van anderen binnen de meertalige situatie in Fryslân.
		E	11. De leerling legt verbanden tussen ervaringen, persoonlijke interesses en kwaliteiten, vervolgoopleidingen en toekomst.
Cultuurbewustzijn	Fries erfgoed	B	12. De leerling toont inzicht in het materiële en immateriële erfgoed van Fryslân.
		B	13. De leerling toont inzicht in de Friese literatuur in heden en verleden. (alleen havo en vwo)
	Cultuurbeleving	E	14. De leerling doet ervaring op met Friese cultuuruitingen.
H		15. De leerling doet ervaring op met Friestalige jeugdliteratuur en verwoordt persoonlijke voorkeuren.	

1.3 Raamwerk conceptexamenprogramma's vmbo-gl/tl, havo en vwo - KEUZECURRICULUM

De conceptexamenprogramma's voor vmbo-gl/tl, havo en vwo hebben naast het kerncurriculum een keuzecurriculum. Het bevoegd gezag kiest een van de drie keuzedomeinen.

Keuze- domein	Type doel B/E/H	Concepteindtermen
Schrijf- verdieping	H	16. De leerling schrijft Friestalige teksten en reflecteert op de eigen schrijfvaardigheid.
Taal- onderzoek	H	17. De leerling doet onderzoek naar onderwerpen gerelateerd aan de Friese taal.
Cultuur- onderzoek	H	18. De leerling doet onderzoek naar onderwerpen gerelateerd aan de Friese cultuur.

2. Doorlopende leerlijn onderbouw vo – bovenbouw vo

Hieronder is het raamwerk van de conceptkerndoelen Friese taal en cultuur voor onderbouw vo weergegeven. De conceptkerndoelen zijn te downloaden vanaf de website Kurrikulum.frl.

2.1 Raamwerk conceptkerndoelen Friese taal en cultuur

Domein	Type doel A/B/E/H	Conceptkerndoelen onderbouw VO
Overkoepelend	A	1. De school zorgt voor een rijke taal- en leesomgeving met Friestalige leer- en leesmaterialen en ruimte voor Fries taalgebruik voor alle leerlingen.
A Taal leren en gebruiken	B B B E	2. De leerling neemt deel aan gesprekken in het Fries. 3. De leerling spreekt en schrijft Fries afgestemd op doel, publiek en context. 4. De leerling verwerkt informatie uit verschillende Friestalige bronnen in een gesproken, geschreven of multimediale tekst. 5. De leerling reflecteert op de eigen Friese taalontwikkeling.
B Taalbewustzijn	H H	6. De leerling analyseert het Fries op vorm, klank en gebruik. 7. De leerling beschouwt de status van de Friese taal en de relatie met identiteit.
C Taalexpressie	E E	8. De leerling verwoordt en verbeeldt gedachten en emoties na het lezen, horen of bekijken van Friese creatieve taaluitingen. 9. De leerling gebruikt de Friese taal op een creatieve manier.
D Friese geschiedenis, geografie & cultuur	H H	10. De leerling analyseert de geschiedenis, geografie en cultuur van Fryslân. 11. De leerling waardeert werk uit de Friese jeugdliteratuur.

2.2 Vergelijking conceptkerndoelen en concepteindtermen

Hieronder is het huidige conceptraamwerk voor de concepteindtermen Friese taal en cultuur opgenomen. In de laatste kolom (KD) staat aangegeven op welk(e) conceptkerndoel(en) onderbouw vo er wordt voortgebouwd in de desbetreffende eindterm. Vanaf eindterm 10 (*) wijkt de nummering af voor de leerwegen van het vmbo. Onderstaand schema is beschreven voor de twee conceptexamenprogramma's met de meeste eindtermen (havo en vwo).

Domein	Subdomein	Concepteindtermen	KD	
KERNCURRICULUM				
A Taal leren en gebruiken	A1 Receptieve taalvaardigheid	1. Begrijpen van auditieve en audiovisuele teksten	4	
		2. Begrijpen van schriftelijke teksten	4	
		<hr/>		
	A2 Productieve taalvaardigheid	3. Spreken	3	
		4. Schrijven	3	
		5. Creatief taalgebruik	9	
	<hr/>			
	A3 Interactie		6. Gesprekken voeren	2
	B Taalbewustzijn	B1 Taal als fenomeen	7. Kenmerken van de Friese taal	6
8. Positie van de Friese taal			7	
<hr/>				
B2 Taal en individu		9. Taalverandering en taalvariatie	7 5	
		10. Reflecteren op taalkeuzes* (vmbo gl/tl/h/v)	7	
		11. Oriëntatie op studie en beroep	X	
C Cultuurbewustzijn	C1 Fries erfgoed	12. Fries erfgoed	10	
		13. Friese literatuur in heden en verleden (h/v)	11	
	<hr/>			
	C2 Cultuurbeleving	14. Ervaringen met cultuuruitingen	8, 10	
		15. Ervaringen met Friestalige jeugdliteratuur	11	
<hr/>				
KEUZECURRICULUM VOOR VMBO-GL/TL, HAVO EN VWO				
D Keuzedomein	16. Schrijfverdieping			
E Keuzedomein	17. Taalonderzoek			
F Keuzedomein	18. Cultuuronderzoek			

3. Vergelijking examenprogramma's: huidig-nieuw

De vakvernieuwingscommissie kiest voor één raamwerk dat van toepassing is op alle schoolsoorten en leerwegen. Dit betekent dat er grote veranderingen zijn ten opzichte van de raamwerken van de huidige examenprogramma's. Voor het vmbo bestaat het examenprogramma op dit moment uit elf exameneenheden (1 t/m 11) die opgevat kunnen worden als domeinen. Het examenprogramma havo en vwo is opgebouwd uit vijf domeinen (A t/m E) en een niet ingevuld domein F (LOB). De conceptexamenprogramma's gaan voor vmbo, havo en vwo uit van hetzelfde raamwerk.

In de tabel laten we zien waar inhoud van de huidige exameneenheden/domeinen terug te vinden zijn in het nieuwe raamwerk. We wijzen er daarbij met klem op dat het niet gaat om dezelfde inhoud en ook niet om dezelfde aantallen eindtermen, maar om een globale indicatie van hoe de domeinen van de huidige examenprogramma's zich inhoudelijk verhouden tot de conceptdomeinen.

Domein	Subdomein	Eenheden huidige examenprogramma's vmbo-bb, -kb, -gl/tl	Domeinen huidige examenprogramma's havo, vwo
A Taal leren en gebruiken	A1 Receptieve taalvaardigheid	2, 3, 4, 6	A, B1
	A2 Productieve taalvaardigheid	2, 3, 5, 7	B2, C
	A3 Interactie	5	B3
B Taalbewustzijn	B1 Taal als fenomeen	(3)	E1
	B2 Taal en individu		
C Cultuurbewustzijn	C1 Fries erfgoed	8	D1, D2, D3, E2
	C2 Cultuurbeleving		D1, E2

3.1 Vergelijking conceptexamenprogramma's vmbo-bb, -b en -gl/tl

Huidige examenprogramma

Domein	Inhoud
K1 Oriëntatie op leren en werken	Oriënteren op de eigen loopbaan en het belang van Nederlands in de maatschappij.
K2 Basisvaardigheden	Het toepassen van vaardigheden die betrekking hebben op communiceren, samenwerken, en informatie verwerven, verwerken en presenteren.
K3 Leervaardigheden voor het vak Friese taal en cultuur	Het toepassen van vaardigheden om lees-, schrijf-, luister- en kijk-, en spreek- en gespreksdoelen te behalen, het eigen taalleerproces te bevorderen en tekortschietende taal- of communicatieve kennis te compenseren.

Conceptexamenprogramma

Inhoud
Verkennen van de plaats en functie van de Friese taal in de meertalige maatschappij, ontwikkelen van voorkeuren, interesses en kwaliteiten gerelateerd aan de Friese taal en cultuur, deelnemen aan daaraan gerelateerde activiteiten, eigen kwaliteiten benoemen en reflecteren op de mogelijkheden met Fries in toekomstige opleidingen of beroep (ET10 -bb/-kb, ET11 -gl/tl).
Lezen, luisteren en bekijken van teksten en tot begrip komen (ET1, ET2); met oog voor doel, publiek en context schrijven en spreken (ET3 en ET4); gesprekken voeren (ET5).
Reflecteren op proces en product, aanpak en gekozen strategieën bij het experimenteren met taal (ET6, ET12) en het gebruiken van taaladviesbronnen (ET4) en digitale communicatiemiddelen (ET13). Gebruikmaken van digitale communicatiemiddelen (ET4); de taal creatief gebruiken om jezelf te uiten (ET4); toepassen van conventies (ET3, ET4, ET6); uitleggen van eigen taalkeuzes in relatie tot de meertalige identiteit (ET8).

**K4 Luister- en
kijkvaardigheid**

Het doel van de makers van een programma en de belangrijkste elementen van een programma weergeven, een oordeel geven en toelichten, een instructie uitvoeren en de waarde en betrouwbaarheid aangeven van de informatie die door massamedia verspreid wordt (*alleen kb-gl/tl*).

Luisteren en kijken naar multimediale bronnen; benoemen van onderwerp en hoofdzaken uit bronnen, betrouwbaarheid beoordelen (ET1); luisteren naar en constructief reageren op bijdragen van gesprekspartners (ET6).

**K5 Spreek- en
gespreksvaardigheid**

Relevante informatie verzamelen en verwerken, het spreek-/luisterdoel en taalgebruik richten op verschillende soorten publiek, het spreekdoel en taalvarianten van anderen herkennen, de reacties van anderen inschatten en daar adequaat op inspelen.

Fries spreken in alledaagse, opleidings- en beroepscontexten, met aandacht voor afstemmen van taalgebruik en communicatievorm op doel, publiek en context, waarbij concrete informatie kort beschreven wordt en non-verbale en visuele communicatie wordt ingezet (ET3); gesprekken voeren om informatie te verkrijgen en meningen uit te wisselen in online en offline contexten, afgestemd op doel, publiek en context en achtergrond van de gesprekspartner(s) (ET6).

K6 Leesvaardigheid

Functie van beeld en opmaak in een informatieve, instructieve en betogende tekst herkennen, het schrijfdoel van de auteur aangeven en de talige middelen die hij hanteert om dit doel te bereiken (*alleen kb-gl/tl*), een tekst indelen in betekenisvolle eenheden en de relaties tussen die eenheden benoemen, het hoofdonderwerp en de hoofdgedachte van een tekst aangeven en een samenvatting geven (*alleen kb-gl/tl*) en een oordeel over de tekst geven en toelichten.

Begrip tonen van zakelijke en literaire teksten over concrete onderwerpen, benoemen van onderwerp en hoofdzaken, communicatieve doelen, publiek en context en beoordelen van betrouwbaarheid (ET2).

K7 Schrijfvaardigheid	Relevante informatie verzamelen en verwerken, het schrijfdoel en taalgebruik richten op verschillende soorten lezerspubliek, conventies hanteren met betrekking tot schriftelijk taalgebruik, elektronische hulpmiddelen gebruiken bij het schrijven en concepten van de tekst herschrijven op basis van geleverd commentaar.	Schrijven van korte Friese teksten met een eenvoudige structuur waarbij afgestemd wordt op doel, publiek en context, toepassen van kennis van taalverzorging en tekststopmaak en gebruikmaken van digitale communicatiemiddelen (ET4). Naar keuze voor vmbo-gl/tl: schrijfverdieping: <i>Friese teksten schrijven en reflecteren op de eigen schrijfvaardigheid (ET15)</i> .
K8 Fictie	Verschillende soorten fictiewerken herkennen, de situatie en het denken en handelen van de personages in het fictiewerk beschrijven, de relatie tussen het fictiewerk en de werkelijkheid toelichten, <u>kenmerken van fictie in het fictiewerk aanwijzen</u> , <u>relevante achtergrondinformatie verzamelen en selecteren</u> (<i>alleen kb-gl/tl</i>) en een persoonlijke reactie geven en deze toelichten met voorbeelden.	Lezen van literaire teksten (E2); ervaringen opdoen met Friese cultuuruitingen (ET12 -bb/-kb, ET13 -gl/tl); lezen, beluisteren en bekijken van diverse vormen van jeugdliteratuur, lezen van tenminste 4 Friestalige werken ten behoeve van leesplezier en ontwikkeling, verwoorden van persoonlijke ervaringen na het lezen; beschrijven van personages (E13 -bb/-kb, ET14 -gl/tl).
V1 Verwerven, verwerken en verstrekken van informatie	Zelfstandig informatie verwerven, verwerken en verstrekken in het kader van het sectorwerkstuk.	Eindtermen uit domein A
V3 Vaardigheden in samenhang	De vaardigheden uit het kerndeel in samenhang toepassen.	Eindtermen uit domein A

3.2 Vergelijking conceptexamenprogramma havo en vwo

Opmerkingen voor de lezer:

- Lichtoranje in kolom 'Domein': SE heeft betrekking op E (behalve gecursiveerde deel) en F, en ten minste twee domeinen uit B, C, D en E (het gecursiveerde deel)
- Blauw in kolom 'Domein': SE heeft betrekking op E, behalve gecursiveerde deel, zie opmerking lichtoranje.

Huidige examenprogramma			Conceptexamenprogramma
Domein	Subdomein	Inhoud	Inhoud
A Leesvaardigheid		Hoofdgedachte van tekst vaststellen, relaties tussen tekstdelen aangeven, conclusies trekken m.b.t. intenties, opvattingen en gevoelens van de auteur, standpunten en argumenten herkennen en onderscheiden.	Begrip tonen van de inhoud van schriftelijke Friestalige teksten, zowel literaire als zakelijke; benoemen van onderwerp, hoofdgedachte, hoofdzaken en perspectieven in teksten; samenhang benoemen tussen doelen, publiek en context; betrouwbaarheid beoordelen van teksten (E2).
B Mondelinge taalvaardigheid	B1: Luistervaardigheid	In een Fries gesproken betoog of uiteenzetting de hoofdgedachte van tekst of tekstgedeelten verwoorden, opvattingen en gevoelens van de spreker benoemen, standpunten en argumenten herkennen en onderscheiden, het beoogde publiek en spreekdoel benoemen.	Afstemmen op, luisteren naar en constructief reageren op gesprekspartners (E6); luisteren en kijken naar multimediale bronnen; benoemen van onderwerp, hoofdzaken en perspectieven uit bronnen; betrouwbaarheid beoordelen van beluisterde en bekeken teksten en reflecteren op de inhoud (E1).

	<p>B2: Spreekvaardigheid</p>	<p>Verworven informatie adequaat presenteren in het Fries met het oog op doel en publiek en daarbij standpunten en argumenten verwoorden.</p>	<p>Spreeken in de Friese taal, afgestemd op doel, publiek en context in concrete en abstracte, maatschappelijke contexten; gestructureerd presenteren van informatie; formuleren van gestructureerde zinnen met gevarieerde woordkeus; inzetten van non-verbale en visuele communicatie ter ondersteuning (E3); de Friese taal op een creatieve manier gebruiken door ideeën, gedachten, ervaringen, gevoelens, emoties en fantasieën te verwoorden (E5).</p>
	<p>B3: Gespreksvaardigheid</p>	<p>In een gesprek in het Fries informatie vragen of verstrekken met het oog op doel, publiek en gespreksvorm en reageren op bijdragen van luisteraars of gespreksdeelnemers.</p>	<p>Gesprekken voeren waarbij inhoud, taal- en stemgebruik en non-verbale communicatie wordt afgestemd op doel, medium, context en gesprekspartner(s); afstemmen op, luisteren naar en constructief reageren op gesprekspartners; uitwisselen van informatie, meningen, standpunten en argumenten in (in)formele, online en offline contexten; toepassen van conventies (E6).</p>

<p>C Schrijf-vaardigheid</p>		<p>Op adequate wijze in het Fries schriftelijke informatie vragen en verstrekken; verworven informatie schriftelijk presenteren met het oog op doel en publiek en daarbij standpunten en argumenten verwoorden of uitdrukking geven aan gevoelens; een verslag schrijven.</p>	<p>Schrijven van consistent opgebouwde Friestalige teksten over een breed scala aan concrete en abstracte onderwerpen; waarbij taalgebruik, -register en communicatievorm worden afgestemd op doel, publiek en context; formuleren van goed gestructureerde zinnen en alinea's, kennis van taalverzorging en conventies toepassen; waar nodig gebruikmaken van vertaalssoftware, taaladviesbronnen en digitale bronnen (ET4); de Friese taal op een creatieve manier schriftelijk gebruiken (E5); <i>naar keuze: schrijfverdieping: Friese teksten schrijven en reflecteren op de eigen schrijfvaardigheid (E16)</i></p>
<p>D Literatuur</p>	<p>D1: Literaire ontwikkeling</p>	<p>Beargumenteed verslag uitbrengen van leeservaringen met een aantal door de leerling geselecteerde in de Friese taal geschreven literaire werken (minimum aantal: havo 6, vwo 9 waarvan minimaal 3 voor 1945).</p>	<p>Lezen van literaire teksten (E2); lezen, beluisteren en bekijken van rijke vormen van literatuur, lezen van tenminste 4 (havo) / 6 (vwo) Friestalige werken ten behoeve van leesplezier en ontwikkeling, beargumenteren van persoonlijke voorkeuren, beschrijven van personages e.d., verwoorden van inzichten (E15).</p>
	<p>D2: Literaire begrippen</p>	<p>Literaire tekstsoorten herkennen en onderscheiden en literaire begrippen hanteren bij de interpretatie van literaire teksten.</p>	<p>Beschrijven van verschillen en overeenkomsten tussen oudere en hedendaagse literatuur met behulp van kennis over literaire middelen (E13); beschrijven van personages e.d. (E15).</p>

	D3: Literatuur-geschiedenis	Een overzicht van de Friese literatuurgeschiedenis geven op hoofdlijnen en de gelezen literaire werken plaatsen in dit historisch perspectief.	Inzicht tonen in de Friese literatuur in heden en verleden en daarbij spelers in het literaire veld onderscheiden, uitleggen hoe literatuur bijdraagt aan het Friese taalgebied, verbanden leggen tussen literatuur en de historische context waarin deze is ontstaan (E13).
E Friese taal en cultuur	E1: Friese taal	<p>Hoofdlijnen aangeven van de historische ontwikkeling van de Friese taal, voorbeelden geven van taalverandering en interferenties, de positie van Fries als minderheidstaal verwoorden binnen regionale, Nederlandse en Europese context, rol en maatschappelijke betekenis van het Fries in het openbare leven beschrijven.</p> <p><i>Beargumenteerde verslag uitbrengen van studie naar ervaringen met taalkundig verschijnsel in Friesland.</i></p>	<p>Inzicht tonen in kenmerken van de Friese taal op klank-woord- en zinsniveau, vergelijken van kenmerken en verschillen tussen de Friese taal met andere West-Germaanse talen; verbanden leggen tussen de Friese taal en verwante talen/taalvariëteiten (E7); inzicht tonen in positie van de Friese taal in meertalige samenleving (E8); inzicht tonen in taalverandering en taalvariatie in de Friese taal (E9); reflecteren op eigen taalkeuzes (E10); <i>naar keuze: onderzoek doen naar onderwerpen gerelateerd aan de Friese taal (E17).</i></p>
	E2: Friese cultuur	<p>Overzicht geven van uiteenlopende Friese cultuuruitingen (d.m.v. voorbeelden)</p> <p><i>Beargumenteerde verslag uitbrengen van Friese cultuuruitingen.</i></p>	<p>Beschrijven van het Friese landschap, Friese kunst, inzicht tonen in materieel en immaterieel Fries erfgoed (E12); ervaringen opdoen met Friese cultuuruitingen en daarop reflecteren/waarderen (E14); ervaringen opdoen met Friese jeugdliteratuur (E15); <i>naar keuze: onderzoek doen naar onderwerpen gerelateerd aan de Friese cultuur (E18).</i></p>

**F Oriëntatie op
studie en beroep**

Leeg domein

Verkennen van de plaats en functie van de Nederlandse taal in de meertalige maatschappij, ontwikkelen van voorkeuren, interesses en kwaliteiten gerelateerd aan de Nederlandse taal en cultuur en reflecteren op de mogelijkheden daarvoor in toekomstige opleidingen of beroep (ET11).

---

4. Samenstelling vakvernieuwingscommissie

De volgende leraren, vakexperts, curriculumexperts en procesregisseur maakten deel uit van de vakvernieuwingscommissie:

- Leraar (vmbo): Idske Bangma
- Leraar (vmbo): Didi Toering
- Leraar (havo/vwo): Maaïke Andringa
- Leraar (havo/vwo): Rianne Blokzijl (tot augustus 2023)
- Leraar (havo/vwo): Ans Wallinga
- Vakexpert: Gerrit Hoekstra
- Curriculumexpert: Anke Herder (tot augustus 2023)
- Curriculumexpert: Nellianne van Schaik
- Procesregisseur: Jildou Dooper

5. Samenstelling advieskring

De volgende vakverenigingen, (maatschappelijke) organisaties, netwerken en instellingen voorzagen de vakvernieuwingscommissie van feedback:

- Anne Marije Bloem – Onderwijsbegeleidingsdienst Cedin (tot augustus 2023)
- Lisa Boersma - Afûk
- Jelske Dijkstra - Fryske Akademy
- Babs Gezelle Meerburg - vertegenwoordiger van Vereniging voor Levende Talen (VLLT) | lerarenopleiding Fries NHL Stenden
- Bernadet de Jager - Onderwijsbegeleidingsdienst Cedin
- Albert Walsweer - Lectoraat Meertaligheid en Geletterdheid NHL Stenden

6. Geraadpleegde vakexperts

De volgende experts zijn gedurende het ontwikkelproces gevraagd om hun input en feedback te geven:

- Rianne Blokzijl – NHL Stenden Hogeschool – inhoud/uitvoerbaarheid conceptexamenprogramma's
- Lisa Eppenga – Keunstwurk – erfgoed educatie
- Mirjam Günther – NHL Stenden Hogeschool – meertaligheid en schrijfvaardigheid
- Ytje Hoekstra – AERES – doorstroming mbo
- Reitze Jonkman – CSG Bogerman – ReferinsjeRamtFrysk / toetsing
- Tjeerd Kooistra – CSG Liudger – loopbaanoriëntatie
- Babs Gezelle Meerburg – NHL Stenden Hogeschool – doorstroming hbo / literatuur
- Meindert Reitsma – Leeuwarder Lyceum – inhoud/uitvoerbaarheid conceptexamenprogramma's
- Freerk Steendam – Firda – doorstroming mbo
- Sibrecht Veenstra – NHL Stenden Hogeschool – doorstroming hbo / literatuur

Als landelijk expertisecentrum richt SLO zich op de ontwikkeling van het curriculum in het primair, speciaal en voortgezet onderwijs in Nederland. We werken met het onderwijsveld aan de doelen, kaders en instrumenten waarmee scholen hun opdracht vanuit een eigen visie kunnen vervullen.

We brengen praktijk, beleid, maatschappelijke ontwikkelingen en onderzoek samen en stellen onze expertise beschikbaar aan onderwijs en overheid, bijvoorbeeld in de vorm van leerplannen, tools, voorbeeldlesmaterialen, conferenties en rapporten.

Bezoekadres
Stationsplein 1
3818 LE Amersfoort

Postadres
Postbus 502
3800 AM Amersfoort

T +31 (0)33 484 08 40
E info@slo.nl
W www.slo.nl

 [company/slo](https://www.linkedin.com/company/slo)
 [SLO_nl](https://twitter.com/SLO_nl)